

81.632.1

T 648

Т. М. ТОЩАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

СИНТАКСИС

ЖЕТИҢЫЛДЫК ЛА ОРТО ШКОЛДЫН
6-чы ла 7-чи КЛАССТАРЫНА
КЕРЕКТҮҮ УЧБНИК

ОБЛНАЦИЗДАТ

Горно-Алтайск * 1952

63929

~~94631~~

81.632.1-2

T648

4
T 50

Т. М. ТОЩАКОВА

АЛТАЙ ТИЛДИН ГРАММАТИКАЗЫ

ЭКИНЧИ БӨЛҮК
С И Н Т А К С И С

ЛЕТИЈЫЛДЫК ЛА ОРТО ШКОЛДОРДЫН
6-чы ла 7-чи КЛАССТАРЫНА

Экинчи катап чыгарганы

Горно-Алтайский облОНО жөнтөгөн

44634-
Хрест
1956
Инв. 63999
N

Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

горно-алтайск
ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

Горно-Алтайск * 1952

81.632.1-2

T648

12 таскаду. Берген эрмектердин схемазын бичип, башкарынар колбууда бир чийү, јөсингенинде эки чийү, кожулганында пунктир тартып салыгар.

||
КОЛХОЗТЫН

кырдан

араай

1. Колхозтын жылкы малы кырдан өзөккө араай түжүп турды. 2. Изий берген жердин кыргызы кургап, жарылып калды. 3. Бийикте кенетийин тын салкын шуулай берди. 4. Козыр жааштын тамчылары жалбырактардын үстине түжөт. 5. Каруулчыктын айылы жаңыс кып болгон. 6. Соой берген ыштын жыды менин тыныжымды бууп турды. 7. Санат унчукпай, аттын жалын сыймай берди. 8. Оттын жарыгына мен онын чырчыйып калган жүзин көрүп алдым.

ЭРМЕКТИНГ ТӨС ЧЛЕНДЕРИНИНГ АЙДЫЛАРЫ.

4 §. Баштачынын айдылары.

Баштачы көп сабазында төс кубулткышта турган адалгышла айдылып жат.

Балдар окчозы переменге чыкты. Колхозчылар аш кезерге баштады.

Адалгыштын ордына баштачы болуп куучын-эрмектин өскө дө бөлүктөри айдылар: солумалар, эренистер, тооломолор, жарталгыштар, амадулу (жарты жок) кеберлү глаголдор.

1. Солумалардын баштачы болуп айдылары.

Мен городко барып жадым. Олор ары-бери жүзүрүшүп турды.

2. Тооломолор айдылган жартачылуу адалгыш баштачы болуп айдылар. Ол тушта олор бир санаа-шүүлте болуп айдылып жат.

Эки нөкөрүм бүдүштөш болды. Үч кызы институтта үренип жат.

Тооломонун ордына мындый да сөстөр турар: көп, ас, канча, бир канча, эмес.

Бир канча эр улус тушташтылар. Көп улус оромло өдүп турды. Ас ой өттү. Канча кижиси отурды?

3. Үчинчи жүзүннүн кожултазын алынган жарталгыштар баштачы болуп айдылар.

Аттардын жакшызы выставкага ийилген.

4. Көп тоонун ла 3-чи жүзүннүн кожулталарын алынган кан-ган, атан-етен кожулталуу эренистер баштачы болуп айдылар.

Келгендери төргө отурды. Ишке баргандары жангалак. Советский Черёге баргандары военкоматка келгиледи.

5. Беречи кубулткыштын кожултазын алынган ар-ер-ор-өр кожулталуу эренистер баштачы болуп айдылар.

Үренерге жакшы. Танкылаарга жарабас.

6. Калганчызында, баштачы болуп бириктирген эки адалгыш турар.

Уулы адазыла мөрөйлөшти. Энези балазыла отурды. Айдарда, **уулы адазыла, энези балазыла** дегени баштачыга тен. Андый учуры **мөрөйлөшти** ле **отурды** деген айдылачылардын көп тоодо турганын көргүзүп жат.

13 таскаду. Берилген сөстөрдн эрмектин баштачызы эдип, эрмектер сананып алыгар.

Сен, жорыкчы, кем де, эки бала, бу иштегендери, жаандары, амыр-энчү, гидростанция.

14 таскаду. Текстти кычырып алыгар. Баштачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылып турганын айдып беригер.

1. Бис Санашла јетинчи класста үренип турыбыс. 2. Чечек ле Каракыс агаш аразына јүре берди. 3. Эки анчы беш айу олтурди. 4. Уч кызыкчак үредүчиге болушты. 5. Бир уулчак журнал кычырды. 6. Бистин аймакта беш колхоз аш чачар планды ажыра бүдүрип салды. 7. Эки колхозчы комбайнёрлордын курсына барды. Олордын би-рүзи менин акам.

15 таскаду. Төмөн берилген айдылачыларга келиштире баштачылар таап, эрмектер бүдүрип, бичип салыгар.

I. Адалгыштарла айдылар баштачылар тургузыгар:

бичип јат, келип туры, эжинип јат, кыйгырып јат, ко-жондоп туры, башталды, куучындашты, өзүп јат, чечектеп јат, кыра сүрүп јат, аш чачып јат, аш кезип јат, ачылды, јаңыланды, јөптөшти.

II. Јүзүнннн солумаларыла айдылып турар баштачылар тургузыгар:

барып јадыбыс, куучындап турын, угуп турыгар, сүў-нип јадым, барадыры, келедири.

16 таскаду. Баштачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылып турганын сөстинг үстине темдектеп салыгар.

ЧИКЕ-ТАМАН БОГОЧЫ.

Бис Чике-Таман деп богочынын әдегине једип келдибис. Көдүринги сүрекей кайыр болгон. Јол сүреен јараш. Ончобыс машинадан чыгала, јойу бардыбыс. Машинабыс кыр өрө араай чыгып турды. Богочынын бажына бис бүдүн жарым частын бажында јет-кенибис. Машина бисти озолойло, Чике-Таманнын бажында сакып турды. Ондо бис машинага отуруп алала, кырдын бажынан араай түжүп, јүре бердибис.

17 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Баштачынын алдына чийү тартыгар. Баштачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылып турганын сөстинг үстинең темдектеп алыгар.

1. Жадып кычырарга жарабас. 2. Иште бир де кижин сонгободы. 3. Жүс бежен сегис үчке үлөлбей жат. 4. Киргендери тым отурды. 5. Пароходко сегис жүс төртөн тонна таш көмүр коштогон. 6. Кырдын эдегинде не де карарып жат. 7. Жадын-жүрүм сүгүнчилү ле ырысту боло берди. 8. Журналдын калганчы номеринде көп жылбилү куучындар бичилген. Олордын бирүзи меге сүреен жараган. 9. Жайгыда көп балдар пионерский лагерьге бардылар. 10. Бирикте турган ак булуттар бистинг үстибисле араай өдүп турды. 11. Кожон жайылып турды. 12. Сад жажара берди. 13. Жорыктаарга жакшы.

5 §. Тегин айдылачы.

1. Эрмектин айдылачызы тегин де, кошмоку да болор. Жүзүннин кожултазын алынган глаголло көргүзилген айдылачыны тегин айдылачы деп айдар.

Мен кычырадым. Нөжөрүм укты. Кастык бичиди. Чечек журады. Балдар ойноды. Энем көктөдди.

Глаголдон бүткөн айдылачы глаголдын бастыра кеберлериле айдылар.

1. Тандакталып тан атты, тамырланып күй чыкты. 2. Тенери булутла бүркелди. 3. Суулар араай агат. 4. Балдар экскурсияга барар. 5. Жорыкчылар келгелек. 6. Колхозчылар жуунга жуулдылар. 7. Газетти колхозчыларга кычыр.

Тургуза, өткөн эмезе келер өйдө турган глаголло айдылып турган айдылачы баштачыла жүзүндө жөпсинип жат. *Мен иштедим. Сен иштеерин. Ол иштенет. Бис иштене-рибис (иштенерис). Слер иштенгенигер (иштенгенер).*

18 таскаду. Текстти бичип алыгар. Глаголло айдылган айдылачы кандый өйдө турганын ла кандый жүзүннин кожултазын алынганын сөстинг үстине темдектеп салыгар.

К ө р г ү з ү: *Бистинг ороон Европанын кабортозын тур. өй, 3 ж. ла Азиянын үчинчи үлүзин ээлейт.*

БИСТИНГ ОРООН.

Бистинг ороон Европанын кабортозын ла Азиянын үчинчи үлүзин ээлейт. Ол көп талайларла жүнүлат. Онын түндүк талазында тундра (тон жер) чөйилет. Түштүк жаарийне бүрлү ле бүрлү агаштар. Онон ары чөлдөр чөйилет.

Крымда ла Грузияда тропический мѳнкѳ жакыл агаштар ѳзѳт.

19 таскаду. Берген текеттег баштачыны ла айдылачыны талдап, бичип алыгар. Кажы ла айдылачы кандый ѳйдѳ туруп жатканын ла баштачыла ол неде жѳнсинип турганын айдып беригер.

1. Жаскыда, кѳн ажардан озо, слер мылтыкту, ийт ѳѳчи-дип алып, аралга киредигер. Слер бойыгарга отургадый жакшы јер талдайдыгар. Агаштын баштары барынкылайт. Тенгери кѳгѳрѳт. Агаштын, ѳлѳннин жараш јыды јайылат. Агаштар араай јайканыжат. Кѳп кушкаштар кожондойт.

2. Шак бу ѳйдѳ кобыда койчы балдардын жараш кожоны угулды. Бозу кабырыш јѳрген кыс богочыда база кожон-доды. Ат сугарган уулчак дезе јараттын алдынан ѳрѳ кожонло келди. Јѳренчиктердин кожоны школдо ѳн бири-гип чѳйилет. Јаланнын тѳрт талазынан олордын жараш кожоны јаныланат. Амыр ѳбѳгѳн узак тындады. Јашѳскѳ-римнин жараш кожоны јаланга текши јайылды.

20 таскаду. Айдылачыларды текеттег башка бичип алыгар.

Алтайда, мынан озо, бир боро кушкаш јуртаган. Ол бир катап кѳбѳлѳкти сѳрѳшти. Је тудуп болбой, узак барды. Ол сѳреен арыган. Кѳбѳлѳк дезе јалбырактын алдына јажынды. Боро кушкаш ол ок јалбыракка отурды. Анда дезе—тегенек. Боро кушкаштын ичине тегенек кадалды. Ол ыйлай берди.

6 §. Тегин айдылачы залогторло айдылары.

Тегин айдылачы куучын-ѳрмекте бастыра залогтордын кеберлериле айдылар.

Выставка ачылды. Агаш јыгылды. (Мында *ачылды, јыгылды* деген айдылачылар алдырар кеберлѳ залогло айдылып јат.)

Машина туранын ары јанынан кѳрѳнген. (*Кѳрѳнген* деп айдылачы јандыра кеберлѳ залогло айдылып јат.)

Председатель бригадирлерди алдырткан. (Мында *алдырткан* деген айдылачы албан кеберлѳ залогло айдылып јат.)

Ончозы кожондошкон. (Мында *кожондошкон* деп айдылачы ѳмѳ кеберлѳ залогло айдылып јат.)

21 таскаду. ѳрмектерди бичип алыгар. Айдылачы кандый залогло айдылып јат, јартап айдып беригер.

1. Кѳнчыгыш јанынан карлу кырлар кѳрѳнет. 2. Улус айылга кирип, жакшылашкан. 3. Јуун алты часта ачылган.

4. Үредүчи үренчиктерин бичик кычырткан.
5. Ол күскүден көрүнгөн.
6. Эремзенин ады туйлаган.
7. Мен ого ло-зунгтар бичишкен.
8. Нөкөрлөр алты часта тушташкан.
9. Письмо бүгүн ле бичилген.
10. Балдар мылчада јунунган.
11. Карындажым санаторийде эмденген.
12. Колхозчылар бойынын тураларынын јанында яблонялар отургускан.
13. Школдын үредүзи баштапкы сентябрьда башталган.
14. Директор мени кабинетине алдыртып, јаңы јакылта берген.

22 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Айдылачы кандый залогло айдылып турганын сөстин үстине көргүзү аайынча темдектеп салыгар.

1. Англо-американский империалисттердин агрессивный пландары үзүлди.
2. Бичик кычыратан турага улус эрте јуулышты.
3. Јууннын председателине Кадыев тудулган.
4. Јуунга бригадирлерди, пастухтарды, дояркаларды алдырткан.
5. Јуунда отурган улус ишти јарандылары керегинде шүүшкен.

К ө р г ү з ү: *Англо-американский империалисттердин агрессивный пландары үзүлди.*
алд.з.

7 §. Колболу айдылачы.

Колболу айдылачы төс глаголдон ло болушчы глаголдон бүдүп јат.

1. Колболу айдылачынын болушчызы болуп, бойынын учурын јылыйтып салган *б о л, т у р, ј а т, б а р, к е л, б е р, к ö р, а л, с а л, и й, т ү ш, к а л, к о й, э д и* деген глаголдор турар.

Биске Москвадан экскурсанттар келер болды. Бистин айылга жүрүп турыгар. Ол институтта үренип турган. Тураны јунуп берген. Бу чернилала бичип көрзөн. Магазиннен бичик садып ал. Айак-казанды јунуп салыгар. Этти кайнадып ийдим. Балам лагерьде база бир айга артып калды. Јурукты стенеге кадап койды. Кечеден бери сени бедрен жүргенибис.

2. Колболу айдылачы орус тил ажыра кирген глаголдорло до айдылар. Андый глаголдор качан да болзо јарты јок (амадулу) кеберлу глаголло айдылып, *э т* деген болушчылу болор. *Физкультурниктер площадьта выстунать этти. Уулым Москвадан телеграфировать эткен. Бистин колхоз ашты яровизировать эдер.*

23 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Колболу айдылачынын болушчы глаголын келиштире таап, бичип салыгар.

1. Вожатый бисти экскурсияга апарар ...
2. Карындажым Ленинградта иштеп ...
3. Меге тон көктөп ...
4. Мен

бу платъени кийип ... 5. Бистин школдын уренчиктери спектакльда выступать ... 6. Мындый кийимди Каштанка алдында тураларда да, оромдордо до көрбөгөн ... 7. Ногон өңдү башмак кийип ... 8. Бытырдан бери оны сакып ... 9. Олордын айылына кандый да улус конорго токтоп 10. Сыйным курортто база он күнге артып ... 11. Колхозчылар үренди сортовать ...

8 §. Адылу кошмоку айдылачы.

Бол деген глагол *адалгышла* эмесе *жарталгышла* жаба айдылганда, андый айдылачыны а д ы л у к о ш м о к т у а й д ы л а ч ы деп айдар.

Саду Тюхтенович сүреен анчы болгон. Ол сесе жа-жыт болды. Санабас лётчик болор. Уулым инженер болор. Энем үредүчи болуп жат. Сыйным агроном болор.

Кошмоку айдылачыда *бол* деген глагол колбууш деп адалып жат. Ол колбууш төс айдылачынын болушчы учурын көргүзип, баштачынын ла айдылачынын ортозында санаа-шүүлтени бириктирип, болгон дейсенин ойин көргүзип жат.

Кошмоку айдылачыда адалгыш ла жарталгыш айдылачынын адылу бөлүгү деп адалат. Айдылачынын адылу бөлүгү айдылачынын төс учурын көргүзип, баштачы керегинде айдып жат.

Айдарда, тегин айдылачыла айдылатан санаа жаңыс сөслө айдылат, кошмоку айдылачы десе эки сөслө айдылат.

Түгөйлөштирип көрөликтер: *Карындажым оорыды. Карындажым оору болды. Энем балдар үретти. Энем үредүчи болуп жат.*

24 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кошмоку айдылачынын алдына чийү тартып салыгар.

1. Карындажым стахановчы болды. Ол кандый да иште озочыл болгон. Бис экү најылар болгоныбыс. 2. Ырысту школдын отличниги болды. 3. Челмеш кичинек сынду болгон. 4. Карманов колхозтын почтальоны болуп жат. 5. СССР амыр-энчүнин куйагы болуп жат.

Бол деген глагол жаңыс ла колбууш болуп турар эмес, ол тегин айдылачы да болуп турар.

Санабай лётчик болгон.

(Мында *болгон* деген сөс колбууш болуп жат. Ол кошмоку айдылачыга кирип жат.)

Бистин школдо лётчик бол-

гон. (Мында *болгон* деген сөс тегин айдылачы болуп жат. Ол лётчиктин школдо болгонын көргүзип жат.)

Кошмекту айдылачынын адылу бөлүгү болуп куучын-эрмектин мындай бөлүктөрү турар:

1. Төзөчү кубулткышта турган адалгыштар: *Горький писатель болгон. Адам председатель болуп жат. Мен инженер болорым.*

2. Жок деген сөсөдө бириккен адалгыштар: *Көзнөктөр шилизи жок болгон. Туралар жабынтызы жок болгон.*

3. Эңчилечи кубулткышта турган адалгыштар: *Бу бичик карындажымнын болды. Кырда жүргөн жылкы „Тан Чолмон“ колхозтын болуп жат.*

4. Жарталгыш: *Агаш койу болгон. Үрөнчүк кичеемкей болгон. Бистин школдын үрөнчүктөрү озочыл болды. Көзнөк түйсүнө ачык болгон. Эжик жабылу болгон.*

5. Мензинген солумалар: *Женү бистин болор. Бичик менин болды. Бу бичиктер слердин болор.*

А ж а р у. ыйы, ийи кожулталу мензинген солумалар адылу бөлүгүндө *бол* деген колбууш жок го турар: *бичик менин. Тетрадь сенин. Карандаш оңый.*

6. Турган ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолор: *Бештен үчтү айрыза, эки болор. Менин турам мынан үчинчи болор. Отурган улустын тоозы он беш.*

А ж а р у. Өрө көргүскөн эрмектердин баштачызы катан та айдыла-за кем жок. *Иштеп алган акчан—сенин акчан. Ол тура—жаан тура.*

7. Эренистер: *Ол келечи болгон. Бүгүн колхозтын анчылары андаарга баратан болды.*

25 таскаду. Бу эрмектерден айдылачыларды талдап, тетрадыгарга бичип алыгар. Куучын-эрмектин кандай бөлүктөрү айдылып турганын сөстүн үстүнө темдектен салыгар.

Бүгүн эртен тура сүреен жакшы болды. Кей ару, кун айас, тенери көк. Бис агаш аразына барарга тергенип алдыбыс. Жарым частын бажында аттар белен болгон. Мен база белетенип алдым. Аттардын чеденине кирип келдим. Аттардын бирүзи жараш, чичке бутту, жымжак жалду болгон. Бу ат кемнин не? Бу ат менин эмтир. Менин адым ончозынан артык болгон. Мен оны сүреен эркеледи турагам. Сегис часта атана бердибис. Баратан өзөккө жетире жети километр болды.

26 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Айдылачыда божодып салган адылу бөлүгүн таап, тургузып салыгар.

1. Суу ... болды. 2. Адам ... болор. 3. Сен ... болорун. 4. Бистин класста үренип турган балдардын тоозы ... болгон. 5. Агаш ... болды. 6. СССР-дин эң жаан промышлен-

ный городаы ... болор. 7. Олор ... болгон. 8. Јер ... болотон. 9. Беп катап беш ... болор. 10. Карындажым ... болор.

27 таскаду. Айдылачының адылу бөлүгин адалгыштан, јарталгыштан, солумадаң, тооломодон эдиң, бойыгар эрмектер таап бичип беригер.

9 §. Кошмоқту айдылачыда тире тургузары.

Адалгышла эмезе тооломолу айдылган кошмоқту айдылачыда *бол* деген колбууш јок болзо, оның ордына тире тургузылып јат. *Ат—мал. Тыт—ағаш. Бөрү—аң. Ұч катап јч—тоғус.*

Айдылачы јарталгышла айдылза, тире тургузылбай јат. *Балам јараш. Оның туразы јаан.*

Эрмектин баштачызы жүзүндү солумадаң бүткенде, тире тургузылбай јат: *Ол отличник. Мен јредјчи.*

28 таскаду. Эрмектерди бичип алығар. Эрмектерде тире нениң учун тургузылғанын ла нениң учун тургузылбағанын јартап беригер.

1. Москва—СССР-дин столицазы. 2. Мениң адам бийик сынду. 3. Сениң нөкөрин—бригадир. 4. Одесса—јаан порт. 5. Мен су-кадык. 6. Ол пионер. Горно-Алтайск—Туулу Алтайдың төс городаы. 7. Мен ырысту. 8. Бу өбөгөн—герой. 9. Темир—металл. 10. Школдың ичи ару. 11. Сыгын—аң. 12. Варя мениң әјем. 13. Ол стахановчы. 14. Зоя—вожатый. 15. Байырчы—комсомол.

29 таскаду. Эрмектерди бичип алып, керектү јерлерде тире тургузып салығар.

1. Адам командир. 2. Мен механик. 3. Јес сары бүдүмдү. 4. Такаа куш. 5. Најым физкультурник. 6. Оның энези доктор. 7. Айылдажым аңчы. 8. Тон ло бөрүк кийим. 9. Кыш соок. 10. Ол поэт. 11. Јүрүм ырысту. 12. Минск Белоруссияның төс городаы. 13. Алтын баалу металл. 14. Сапог ло пыйма өдүк. 15. Эренчин председатель. 16. Чараган балык. 17. Ол ударник. 18. Сыйыным доярка. 19. Кокоев портной. 20. Тюков танкист.

30 таскаду. Берген сөстөрлө тузаланып, айдылачызы адалгыш болзын деп, эрмектер тургузып алығар.

К ө р г ү з ү: *Барнаул—Алтайский крайдың төс городаы.*

Карагай. Комбайн. Кадын. Алтын-Көл. Волга. Новосибирск. Курт. Мөңүн. Түлкү. Кайын. Айу. Чымыл. Киев.

10 §. Баштачы ла айдылачынын жөпсинбес аңылу учуралдары.

1. Баштачы болуп төс кубулткышта турган адалгыш өмөлөчи кубулткышта турган адалгышла жаба айдылганда, ондый эрмектин айдылачызы көп тоонун кожулталарын алынар да, алынбас та. *Энези кызыла турага кирди. Үредүчи үренчиктерле экскурсияга бардылар.*

2. Турган тоозын көргүзип турган тооломо адалгышла биригип, баштачы болуп турганда, ондый эрмектин айдылачызы көп тоонун кожултазын алынбай жат.

Браакта туман өткүрө эки кыр көрүнип турды. Беш кижжи келди. Жирме өрбөк айыл турды.

3. Бир канча, көп, ас деген сөстөрлө бириккен адалгыш турганда, айдылачы көп тоонун кожултазын алынбай жат.

Бир канча күй өдө берди. Шкафта көп бичиктер жадыры. Аралдан бир канча өртөк учуп чыкты.

31 таскаду. Бу тексттен бастыра баштачыларды ла айдылачыларды талдап бичип алыгар. Баштачы айдылачыла неде жөпсинип турганын скобкада көргүзип беригер.

К ө р г ү з ү: *Амыр өбөгөн Андрей уулыла бардылар (3 ж., к. т.).*

Амыр өбөгөн Андрей уулыла мал иштин озочылдарынын областной жуунына бардылар. Жуунга көп улус жуулды. Делегаттардын ортозында бир канча специалисттер болгон: эки агроном, үч зоотехник, жети ветврач, он ветфельдшер. Беш кижжи бойынын көрүмжилү ижи керегинде доклад этти. Жуун бир канча күннин туркунына өткөн. Көп улус куучын айдып, ийде-күчин азырал белетее-рине ууландыарга молју алынды. Көлзөнөв Ботпой Тойонова Казанчыла нормазын 150 процентке бүдүрерге молјондылар. Жуунда турушкандары ончозы эки-үч нормадан бүдүрер деп молјонды. Амыр өбөгөн уулыла онон артык иштеерге молју алындылар.

32 таскаду. Тексттен баштачыларды ла айдылачыларды талдап, кожо бичип алыгар. Олордын жөпсинген аайын скобкаларга бичип, көргүзип беригер.

К ө р г ү з ү: *М. Водопьянов чыккан (ж. т., 3 ж.).*

ВОДОПЬЯНОВТЫН БАЛА ТУЖЫНАН.

М. Водопьянов Липецкий уездте, Студёны деп јуртта јокту крестьяниннин билезинде 1899 јылда чыккан. Революциядан озо бу јуртта тогузон процент улус бичик билбес болгон. Адазы таадазыла јокту јаткандар. Адазы Сибирь

јаар жүре берерге тергенип алды. Бир канча айылдаш улус анар жүре береле,—„Иш табылар“—деп, бичиген.

Олордын билезинде төрт кижги болгон: адазы, энези, Миша ла онын сыйыны. Адазы адын одус салковойго сady ийеле, акказын билетке тудуп салды. Олор жолдо до, жагы жерде де сүрекей жоксырап жүргендер. Немелерин (багажын) сагыганча, бүдүн жарым ай өтти. Онон жадын эмеш ондоно берген, же узакка эмес. Бир катап станцияга товарлу эки вагон келди. Ол товарды кем де уурдап алган, сезү десе Мишанын адазына түшкен. Адазын полиция түрмеге отургузып салган. Энези кызыла адазына туштажарга баргандар. Жети жашту Миша иштеерге жалданган. Онын алып турган жалы сүреен ас болгон. Онон ол темир жолдын жагына кумак тартты. Онын ээзинде беш жүс кирези иштеер аттар болгон. Бир канча айдын туркунына түн-түн үзүк жок иштенген учун, Мишага жүк ле жирме салковой төлөди.

33 таскаду. Берилген баштачыларла тузаланып, эрмектер бүдүрип алыгар.

1. Бир канча кучыйактар. 2. Эки тура. 3. Он жыл. 4. Жирме кирези кижги. 5. Көп бичик. 6. Ума жок көп чымыл. 7. Алты бала. 8. Одус алтам. 9. Эки бала. 10. Олор өкү. 11. Мун кире кой. 12. Айу балазыла.

ЭРМЕКТИН ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕРИ.

11 §. Дополнение.

Эрмектин эчени члени предметти темдектеп, косвенный кубулткыштардын сурактарына каруу берип турган болзо, ондый эчени членди дополнение деп айдар.

Үренчиктер (нени?) бичиктер садып алды. Уулчак (неле?) ручкала бичип жат. Жалбыш (нени?) эки таскакты туй алып ийди. (Кемге?) Конференцияга келгендерине гостиницада комнаталар берди. (Кемди?) Оны Артекке ийди. Ол (кемге?) менле кожого үренди.

Дополнение болуп куучын-эрмектин бастыра бөлүктөрү турар: косвенный кубулткыштарда турган улантылу да, улантызы жок то адалгыштар, адалгыштын ордына туратан солумалар, жарталгыштар, тооломолор, эренистер.

1. Адалгышла айдылар дополнение:

Энем баланы колго алды. Карындажым докладка белетенди. Аркытта толо сүйт туры. Санашта жаан библиотека бар.

2. Адалгыштардын учурын алынган жарталгышла айдылар дополнение:

Ўренчиктердин **јакшызын** Москвага экскурсияга ийди. Аттардын **семизин** талдап алды. Армакчылардын **узунын** берип ийди. Јуруктардын **јаражын** меге сыйлап берди.

3. Солумаларла айдылар дополнение: *Балыгаш ого јүзүп келеле, сурады: „Сеге не керек, өбөгөн?“ (II.).*

4. Тооломолорло айдылар дополнение: *Он экиден алтыны айрыза, алты артар. Јирмеге бешти кожсуп сал. Училезин комиссияга тутты. Экилезин областной национальный школго алды.*

5. Косвенный кубулткыштарда турган эренистерле айдылар дополнение: *Краевой олимпиадага баргандарды сакыдыбыс.*

6. Јарты јок кеберлү глаголло айдылар дополнение: *Мен кычырарга сүйүп жадым.*

Кычырарга деген дополнение *сүйүп жадым* деген глаголдын учурын јартап јат.

34 таскаду. Тексттерди бичип алыгар. Дополненнелердин алдына чийү тартып салыгар. Кандый суракка каруу берип турганын сөстинг үстине тургузып салыгар.

I. Советский албаты, амыр-энчүни сүүген бастыра албатылар чилеп ок, Амыр-энчүнин Бастырателекейлик Советинин јөбин сүрекей јарадып туры. Амыр-энчү учун тартыжунунг фронтын элбедигер! Албатылар амыр-энчүни корыйтап керекти бойлорынын колдорына алып, ол керек учун учына јетире туружар болзо, амыр-энчүни корып ла тындыш алар арга бар.

II. СҮЎНЧИЛҰ ТУРИСТ.

Бийик кырларга чыгып,
Түрген сууларды кечип,
Јаан көлдөрдү эбирип,
Јойу кижги баратты.

Он төрт јашту турист—
Ороонында јайым јорыкчы.
Онын јүктенген таарында
Коларткыш ла самын јүри.

Агашту јерлерле базып,
Андардын, куштардын унин угат.
Тегенектү јырааларды өдүп,
Бийик кырларга чыгат.

Бышкан буудайды сыймап,
Јараш чечектерди јытайт.
Агаштын төзинде конуп јүрет,
Кукүрт оны ойгозып турат.

Колдоры онын бичикчи,
Солундарды тетрадька бичийт,
Барарга жеңил болзын деп,
Турист кожонун жаныладат.
Суунчилу онын кожонг
Ыраак барарга болужат.

С. Михалков.

12 §. Чике ле косвенный дополнениелер.

Дополнение көп сабазында глаголды јартап јат. Дополнение чике де, косвенный да болуп јат.

1. Чике дополнение. Көстөчи кубулткыштын сурагына каруу берип турган дополнение чике дополнение деп адалып јат. Ол көчөтөн глаголло башкарынып, предметке действиенин көчүп турганын көргүзөт. *Обдөн балыкты шүүнле тутты. Малчы жылкыны өзөккө түйсүрдү.*

Чике дополнение көстөчи кубулткыштын кожултазын бирде алынып јат, бирде алынбай јат. Чике дополнение болуп турган сөс, куучын-эрмекте предмет керегинде иле јарт айтпай, эмесе куучындап турган кижин ол предметти өскө андый ок предметтерден ылгабай турганда, ол тушта ол сөс көстөчи кубулткыштын кожултазын алынбай јат. *Үрөнчик бичик садып алды. Уулак балык тутты. Аңчы мылтык октоды. Пастух мал кабырып турды.*

Чике дополнение көстөчи кубулткыштын кожултазын мындай учуралдарда алынып јат:

1. Чике дополнение болуп турган сөс керегинде куучын-эрмекте чике-јарт айдылып турганда: *Бис Төрөлибисти сүйүп жадыбыс. Онын көс жетпес јаландарын, онын байлык агаштарын, бийик тууларын, јарадына толо сууларын, онын городторын ла колхозторын сүйүп жадыбыс.*

2. Чике дополнение болуп турган сөс айдылачыдан өскө члендерле бөлүнүп, онын јанында турбай турганда: *Садып алган бичикти үрөнчик чеберлеп тутты. Бу жыл отличник үрөнчиктерди Москвага экскурсияга апарар.*

3. Чике дополнение болуп турган сөскө үннин согултазы түшкенде: *Эжикти јап. Баланы азыра.*

4. Чике дополнение болуп турган сөс өс адалгышла, јүзүннин солумазыла эмесе көргүзүлү солумала айдылганда: *Мен Семдешевти көрдүм. Ол мени келзин деди. Мыны ол эдиң болбос.*

35 таскаду. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Чике допoлнение-лердин алдына чийү тартып, көстөчи кубулткыштын кожултазын не-нинг учун алынып турганын эмезе алынбай турганын жартап айдып бе-ригер.

1. Тундрадагы улустар жорыктаарга ийтер ле ак-ки-ийиктер азырап жадылар. 2. Эрелдей тоозудан элик атты. 3. Колхозчылар мени колхозтын жуунына кычырдылар. 4. Уренчиктер отургускан агаштарын кичееп сугарып тур-дылар. 5. Колхозчылар алынган молжузын бүдүрип салды. 6. Студенттер энирде лекция уктылар. 7. Кайчы Алтай-дын тууларын чүмдеп кайлады. 8. Колхозтын пастухтары малды ыжык jerде кабырдылар. 9. Фотограф стадиондо футболисттерди фотографировать этти. 10. Жаскы экза-менди бистин уренчиктер жөнүлү божотты. 11. Келген журналды улуска кычырып бер. 12. Уредүчи үчинчи урок өткүрип жат. 13. Колхозтын председатели бичик кычырар турага керектү бичиктер садып берди.

2. Косвенный допoлнение. Көстөчи ле эн-чилечи кубулткыштардан башка косвенный кубулткыш-тарда турган допoлнение, улантылу да, улантызы жок то-болзо, косвенный допoлнение деп адалып жат.

Ажару. Беречи, jerлечи ле чыгытту кубулткыштарда турган адалгыштар эрмектеги учуры аайынча кезикте обстоятельство до бо-лор, ол тушта олор кайда? кайдан? кайдар? деп сурактарга каруу берер.

Косвенный допoлнениелер предмет действииге ка-найда баштанып турганын көргүзүп жат.

Көгүтей бойынж уулына айдат. (Мында допoлнение беречи кубулткышта туруп, действие кандый предметке баштанганын көргүзөт).

Карыганак балыкты шүүнле тутты (II.). (Мында до-пoлнение өмөлөчи кубулткышта туруп, действие неле эди-лип турганын көргүзөт.).

Беречи кубулткышта турган допoлнение—предмет кем-ге, неге эдилип турганын көргүзүп жат. *Сеге письмо желди. Бичиктерди столго сал. Энези уулына айтты.*

Jerлечи кубулткышта турган допoлнение предмет кем-де, неде болгонып көргүзүп жат. *Сенде кандый сурактар бар?*

Чыгытту кубулткышта турган допoлнение действие кемнен, неден чыгып турганын көргүзүп жат. *Карында-жымнан письмо алдыбыс. Айактан чай ичип отурды.*

Өмөлөчи кубулткышта турган допoлнение действие кемле кожо, неле эдилип турганын көргүзөт. *Өбөгөн ка-рындажыла жаткан. Бир каттап мен нөккөримле чаналуу жырдым. Уренчик ручкала бичиди. Сууны бис кемеле кечтибис.*

36 таскаду. Берген статьяны бичип алыгар. Дополнениелердин алдына чийү тартып, кандый дополнение болуп турганын сөстин үстине темдектеп салыгар.

СОВЕТСКИЙ ОРООНЫС ТАМ ЛА ЖАРАНЫП, ӨНГЖҮП ЖАТ.

Москва беш талайдын порты боло берди. Удабас мынан столицанын предприяттиелери бүдүрүп чыгарган автомобильдерди, автоматический станокторды, жүзүн-башка машиналарды, моторлорды ла өскө дө жакшынак техниканы коштогон керептер түштүктеги порттор жаар ууланып, ээчий-деечий баргылаар.

Коммунизмнин стройкаларына энергетический машиналарды берип турган эн жаан предприяттиенин коллективи—Куйбышевтин адыла адалган трансформаторный заводтын коллективи. Мында Волго-Донго керектү жүстер тоолу электротрансформаторлор эдилген. Завод Цимлянский гидроузелге көп машиналар эдии чыгарды.

37 таскаду. Текстти бичип алыгар. Дополнение кандый суракка кааруу берип турганын сөстин үстине бичип салыгар.

ШУРА ЧЕКАЛИН.

1941 жылда 22 июньда бистин ороонго немецко-фашистский олжочылар табарды. Ол тушта Шура Чекалин ортошколдо 9-чы класста үренген. Бистин төрөлис түбекке түшкен. Онон улам Шура үйде отурып болбогон. Ол партизандарга жүре берген.

Партизандар өштүнүн тылында иштеп турган. Олор күрлерди оодо үзүп, поездтерди антарып, өштүнүн тирүү күйин жоголтып турдылар.

16 жашту Шура Чекалин эпчил, жалтанбас партизан болгон. Ол күч жуучыл заданиелерди бүдүрүп турган. Бир катта ол соокко алдырала, оорый берген. Онон улам ого айылына жанып барарга келишти.

Немецтер Шураны тудуп алала, сүрееп кыйнап шылаган. Же эрчимдү партизан нөкөрлөрünün турган жерин, болгон тоозын айтпаган.

Немецтер Чекалинди Лихвин городтын площадинде бууп салгандар. Советский Черү Лихвин городты жайымдап салган кийининде, Шура Чекалинге анда памятник тургустылар. Ол памятнике мынайда бичип салгандар:

„Мында Советский Союзтын Геройынын, жуучыл-партизаннын, 1925 жылда чыккан Чекалин Александр Павловичтин сөбги жуулган.“

38 таскаду. Берген текстти бичип алыгар. Дополнениелердинг үстине жубулткыштын адын тургузыгар.

КАРГАА ЛА ТҮЛКҮ.

Каргаага кудай кайдан да
Бир болчок курут ийди.
Каргаа чибиге отурып,
Ажанарга шыйдынып алып,
Алган курудын тиштенип,
Сананып отурган.

Ол орто качашкан түлкү
Жуугында јелип отурган;
Кенетийин куруттын јыдына
Түлкү токтой түшти.
Түлкү курутты көрүп ийди, —
Түлкү курутка ач көстөндү. (Кр.)

39 таскаду. Текстти бичип алыгар. Косвенный дополнениенин алдына бир чийү, чике дополнениенин алдына эки чийү тартыгар.

ЈААНДАТКАН КОЛХОЗТО.

Энгирде, алты часта, јаандаткан колхозтын колхозчылары жуунга жуулды. Председатель жуунды ачты. Ол агрономго сөс берди. Агроном аш чачар план керегинде куучындады. Доклад божоп каларда, прениелер башталды. Колхозчылар планды бүдүрип саларыс, аш чачар иштерди ойинде божодорыс деп, айдышкандар. Жууннын кийининде „Клятва“ деп кинофильмди ончозы јилбиркеп көрдилер.

40 таскаду. Текстти бичип алыгар. Дополнение куучын-эрмектин кандый бөлүктерине айдылып турганын дополнениенин үстине темдектеп салыгар.

ад. ад. ад.
К ө р г у з у: *Үредүде сондоп турган балдарга болуш јетирерге јөптөштибис.*

1. Үредүде сондоп турган балдарга болуш јетирерге јөптөштибис. 2. Озочылдарга сый берди. 3. Бу јаста бистин колхоз он машина садып алды. 4. Уулы адазына јүзүндөш. 5. Столдын јанында отургандарга жууктап келдим. 6. Депутаттар Москвага сессияга барды. 7. Ырысту, јайым јуртаарын улу Сталин төзөгөн. 8. Эртең мен сени ойгозып ийерим. 9. Алты экиге артыгы јок улелип јат.

41 таскаду. Берген эрмектерди бичип алыгар. Дополнение кандый суракка каруу берип турганын коштой скобкада бичип салыгар.

К ө р г у з у: *Доктор (кемди?) балдарды шингжилеп көрјп јат.*

1. Доктор балдарды шинжилеп көрүп жат. 2. Аттардын жакшызын черүге апарар. 3. Мени коркытпа. 4. Василий Павловичтин балазы үренип жат. 5. Анчылар тайганы удабай өдө берди. 6. Жакшы иштеп салган кырадан, жакшы үрөннөн аштын түжүмү жакшы болор. 7. Малчы малын айдап жат. 8. Слерге не керек? 9. Оны келзин деп жакыды. 10. Олорго ончозына түнөй костюм көктөп берди. 11. Туулу Алтайдын колхозтору тыныды.

13 §. Определение.

Эрмектин эчени члени предметтин айалгазын, бүткөн бүдүмин көргүзүп, *кандый? кемнинг? канча? канчазынчы? кажы?* деген сурактарга каруу бергенде, определение деп адалып жат.

Определение качан да болзо адалгыштарга баштанып жат. *Кара кишти өлтүрүп, каруу баламды оройдым* (Улаг.) *Бис олорды үчинчи күйн сагып турыбыс.*

Эрмектин учурынан көрө, определение куучын-эрмектин мындый бөлүктөрүлө айдылар:

1. Жарталгыштарла:

Жакшы кижи. Жараш жерлер. Кен тон.

2. Жарталгышка көчөтөн адалгыштарла: *Алтын жүйстүк. Мөнгүн акча. Лес чөйгөн. Таш тура.*

3. Орус кожулталу көчүрилбес жарталгышла: *Городской мылча. Колхозный саду. Физкультурный парад. Военный академия.*

4. Энчилечи кубулткышта турган адалгышла: *Балдардын ойыны башталды. Таайымнын ады жорго. Колхозтын жери элбек.*

5. Ээчий тооломоло: *Бежинчи жыл үренип жат. Үчинчи час барып жат.*

6. Мензинген солумаларла: *Бистин сад кеек болуп барды.*

7. Эренистерле: *Кызарган жилектер каа-жаа көрүнип турды. Иштейтен улус жедип келди. Москвадан келер экскурсанттар бистин школдо жадар. Советский Черёге баратан уулдар эртен атанар.*

42 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Определение куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылып турганын сөстүн үстине көргүзүп салыгар.

1. Бистин артиллеристтердин чечен адыжынаг өштүн бежинчи автомашиназы күйе берди. 2. Онын айылы Эликманарда. 3. Өткөн күндерди эске алынды. 4. Бек армакчы керек. 5. Алтынчы жыл үренип жадым. 6. Жазарган жаландар көрүнө берди. 7. Бу бала отличник. 8. Кайын агаш бу жерде көп өзөт. 9. Чараган балык туттым.

10. Алтын жүстүк садып алдым. 11. Келген кижинин менин таайым. 12. Менин таныштарым мында онынчы жыл журтап жат. 13. Бистин колхоз ашты жаңы комбайндарла жуунатты. Төрөл Алтайым күннен күнгө жаранып өзөт.

43 таскаду. Текстти бичип алыгар. Определениенин алдына чийү тартып салыгар.

1. Түшкен жалбырактарды салкын учуртып жат. 2. Балам алтынчы жашка барып жат. 3. Анчылар үч агуна экедилер. 4. Күскиде алтын жалбырактар жердин үстин бүркеп ийет. 5. Сыйынымнын бичигин жылытып салдым. 6. Откөн жаста менин яблоняларым баштапкы катап чечектеди. 7. Онын бичигинин эн артык жерлери улуска жарады. 8. Кыска жеңдү тонды мен албадым. 9. Жетинчи классты божодып, мен техникумга үренерге кирерим. 10. Бистин бригада озочыл.

44 таскаду. Стихотворениени кычырып алыгар. Определениелерди жартап турган сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

ҮЧ БАЙЛЫК.

Карып жажаганымнын учында,
Жалбышту жылдардын тужында,
Жаан баалу үч награда сыйга
Күчтү, бек үч уул азырап алдым:
Русьты ырысту сад эдип алган,
Эн артык бригадирдин алдына,
Бастыра акту колхозчы албатыга
Мен байлыгымла мактанадым.
Коркушту жылда өлүм-шырага
Жаан уулымды мен ийдим.
Ол Лениннин чын жолыла барып,
Командир болуп баштап барды.
Ортон уулым түндүк жерде пилот:
Булут, тош үстиле, кату жолло
Жалтанбай баштаганы болот самолёт.
Кичү уулым ырыс ченеп,
Талайда жуучыл керептер башкарат.
Уулдарым учун Совет жаңга
Жабыс энчейип, мен мүргүйдим.

(А. Сурков.)

45 таскаду. Текстти бичип алып, сурактын ордына керектү определениени тургузып салыгар.

1. Тенгерида (кандый?) булут көрүндү. 2. Станцияга (кандый?) поезд жедип келди. 3. Бүгүн октябрьдын (кажы?) күни

3. (*Кемниң?*) балазы инженер. 4. (*Кандый?*) күнде бис эскурсияга жүрдибис. 5. (*Кандый?*) үренчиктин бастыра отметкалары отличной. 6. Онын кызы (*Канча?*) жашту болуп барды. 7. (*Кандый?*) сагалду, (*Канча?*) жашту кижги кирип келди. 8. (*Кандый?*) лагерьде балдар тыштанып жат. 9. Школдын библиотекасында (*Канча?*) том бичиктер бар.

46 таскаду. Бу үзүкти бичип алыгар. Јетпес определениелерди јартагышла толтырып салыгар.

1. ... сынду. чала сырсак, одус јашту кара татарга жүзүндеш кызычак жүгүрип келди. Онын ... көзи јарык, чырайы јараш болгон. Онын кийгени ... јендү ... чамча, јерге јетире ... штанду. Чамчазы әдегинде ле јенинде ... бөстөн әткен бөлјилү. Будына кийгени—башмак, онын үстине каблукту база бир өдүк кийилген. Мойнында бежен акчалардан әткен јипји салынган.

(Л. Толстой. „Кавказский пленник“.)

47 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Бастыра определениелердин алдына чийү тартып салыгар. Токтой түжетен темдектерди јартап айдып беригер.

1. Магазинде кара, көк лө чоокыр бөстөр садып јат. 2. Кейде килин кызыл маанылар јайылат. 3. Јалаңда көк, јажыл ла ак чечектер өзүп турды. 4. Ол јангы јаан турада јуртап јат. 5. Меге өскө јаан карандаш алып берди. 6. Бис сүрүп салган јалбак јалаңла бардыбыс. 7. Менин јангы шевит костюмнын баазы төрт жүс. 8. Онын јангы ару ботинказы коробкодо јадып јат.

14 §. Јөмөлтө.

Јөмөлтө—определениенин аңылу бүдүми. Предметти јартап, ого өскө ат берген определениени **јөмөлтө** деп адап јат. Јөмөлтө көп сабазында адалгышла айдылып јат.

Кадын суу Туулу Алтайдын ән јаан суузы болуп јат. Адаган кыр сүреен бийик.

Определение предметтин аңылу бүдүмин көргүзип јат. Јөмөлтө десе ол ок предметке өскө ат берип јат.

Түндештиригер: *кожончы Борбоев кожондоор. Борбоев кожончы мында јадып јат.*

Алтай тилде, кезик аразында, јөмөлтөлөр јарталып турган сөстөргө **деп, деген** сөстөр ажыра кожулып јат.

Санабай деген үренчик—школдын отличниги.

Баку деп город Азербайджанский союзный республиканын төс города болуп јат.

Јөмөлтө кандый ла өзүмдердин, аңдардын бүдүмин, улустын утын, јажын, иштейтен ижин көргүзип јат.

3. Алтай тилдин грамм. II бөлүк.

Ажыны сезип, түлкү-кулугур кача берди. Жаланда күнкелди деген чечектер жайылды. Барлай өбөгөн кайчы болды. Кайынчын шофер машинаын чебер тудуп жат.

Жөмөлтө предметтин өс адыла да айдылар:

Станция Алтайск. Город Горно-Алтайск. Пионер Вася.

Кандый бир художественный произведениенин, газеттин, книганын, кинокартинанын адын адап бириккен сөстөр база ок жөмөлтө болуп адалып жат. Андый жөмөлтө кавычкага алынып, жаан буквадан бичилер учурлу: Мен „Правда“ деп газетке бичиттим. П. В. Курияктын „Чейнеш“ деген пьесазын мен сүйүн жадым.

Жөмөлтө болуп географический адын адап турган сөстөр дө болор: город Киров. Байкал көл. Волга суу. Волга-Дон канал. Москва-Волга канал.

Жөмөлтө текши адалгышпа айдылза, алдында турган адалгышка чийү ажыра кожулып жат: *ишмекчи-стахановец*. Жөмөлтө өс адалгышпа айдылганда, чийүчек тургузылбай жат: *Москва город. Станция Омск. Кадын суу. Адаган кыр. Город Горно-Алтайск.*

А ж а р у. Деп, деген сөстө жөмөлтөлөрдө тире тургузылбай жат. Ол Павленконын „Бырыс“ деген бичигин кычырып отурды.

48 таскаду. Текетти бичип алыгар. Жөмөлтөлөрдү таап алала, олардын учурын жартап айдып беригер.

1. Кадын сууда чараган балык көп. 2. Суунын ол жанында аспак агап бар. 3. Бистин колхозто телефон-автомат бар. 4. Айылдаш Демьян айылдаш Фоканы амыр бербей күндүлөп турды. (Кр.) 5. Буян ортолыкты табара, жакшы Салтаннын каандыгына керей сүгүнчилү барып жатты. 6. Сыйыным Барнаул городто үренип жат. 7. Волга суу сүреен элбек суу. 8. Вагон-ресторанда көп улус отурды. 9. Бастыра Союзтын журтхозяйственный выставказы город Москвада болуп турат. 10. Меге молния-телеграмма келди. 11. Станция Новосибирск—жаан станция.

49. таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Божодып салган чийүчектерди тургузып салыгар.

1. Үредүчи Киндигов бистин школдо иштеп жат. 2. Тана әjem бистин колхозтын председатели болуп жат. 3. Осетин унаачы амыры жоктон аттарды мендедиң, бар-жок үниле кожондоп турды. (М. Л.) 4. Боронот жилек чыкту жерде жакшы өзөт. 5. Сондобосов шофер эртен Бийск деп городко барар. 6. Воевода соок кайуга чыгат, бойынын жерин эбиреде аяктайт. (Н.).

15 §. Обстоятельство.

Действие канайда, качан, кайда, ненин учун, не керектү эдилип турганын көргүзип турган эчени члендерди обстоятельство деп айдар. Обстоятельство глаголго баштанып жат.

Ўренчиктердин жууны кече болды. Антар түрген мантады. Бис походко барарга шыйдынып жадыбыс.

Обстоятельстволор кубулбастарла, ылганачыларла, беречи, чыгытту кубулткыштарда турган адалгышла, жарты жок кеберлү глаголго айдылып жат.

Түште кјн изий берди. Ваня жакшы ўренип жат. Таштын тѳзинде кара суу шарлап жат. Сондобосов городко ўренерге барды.

Учуры аайынча обстоятельстволор мынайда бѳлүнип жат: јерин, ѳйин, шылтагын, амадузын көргүзетен обстоятельстволор ло действиенин болгон аайын көргүзетен обстоятельстволор.

50 таскаду. Текетти бичип алыгар. Обстоятельство сѳстѳрди тзап, олоор кандый сурактарга каруу берип, куучын-эрмектин кандый бѳлүктериле айдылып жатканын јартап айдып беригер.

1. Бу стихотворениени мен ўч катап кычырдым. 2. Јасты бис сүреен сүүнчилү уткудыбыс. 3. Түштүк јаар кастар ўўр-ўўрле учуп барды. 4. Ол јанынаг кыйгы-табыш угүлып турды. 5. Эртең тура барабан мени эрте ойгозып ийди. (II.) 6. Эртең турадаг ала энирге јетире сакыдым. (II.) 7. Колхозчы кастарын городко садарга апарды. 8. Орустап эрмектежерге жакшы билерим.

16 §. Јерин көргүзип турган обстоятельство.

Јерин көргүзип турган обстоятельстволор действие кайдар ууланып жатканын ла действиенин ѳдүп турган јерин көргүзип, кайда? кайдар? кайдан? деген сурактарга каруу берип жат.

Ол городто јуртап жат. Балдар экскурсияга барып жат. Карындажым Дальний Востоктон келди.

51 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Јерин көргүзип турган обстоятельстволор кандый суракка каруу берип турганын скобкада көргүзеле, куучын-эрмектин кандый бѳлүктериле айдылып турганын сѳстин ѳстине темдектен салыгар.

К ө р г ү з ү : Пионерлер ^{ад.} жуунда (кайда?) школдын са-
^{ад.} дында (кайда?) фруктовый агаштар ѳскүрер деп јѳптѳш-
тилер.

1. Пионерлер школдын садында фруктовый агаштар

бскүрер, деп јөптөштилер. 2. Арал-чырбагал ортозыла, ку-
мак-сайдын үстиле агын суунын жарадын бедиреп жүрди.
3. Ыраактан балдардын омок үндери угулды. 4. Кайкал
жерлер анда болды. 5. Турадан бир јирме кирези киж
чыкты.

II. Јайылып калган байканду
Ыраагында кереп көрүнди.
Талайдын салкыны аайынча,
Јаап городтын јанынча
Ичкерилеп, түргөн барып јатты.
Пристаньда турган пушкалардын табыжы,
Кереп токтозын деп, билдирү этти. (II.)

17 §. Өйин көргүзип турган обстоятельство.

Өйин көргүзип турган обстоятельство действиенин
өдүп турган өйин көргүзип, *качан? качаннаң бери?
качанга јетире? канча кирелү узак?* деген сурактар-
га каруу берип јат.

*Кече мен Кош-Агаштан келдим. Эртең турадан ала
балдар пионерский комнатага жуулыжып келди. Эңирге
јетире школдо болдыбыс.*

52 таскаду. Текетти бичип алыгар. Өйин көргүзип турган обстоя-
тельстводорды айдып беригер.

Бир катап јайгыда, завтрак тужында, биске террасага
кайдан да боро эркек кiske келди. Балдар оны ол ок та-
рыйын азыраарга баштады. Озо баштап олор табакка сүт
уруп берген, онын кийининде эки балыгаш таштап берген.
Кiske бистен коркып, бистин эркелегенибиске көрбөй,
курсакка жууктабай да турды. Је ондый да болзо, ол бир
эмеш јип алала, саадабай јүре берди. Эртезинде ондый ок
болды. Онын кийининде кiske бир канча күндер көрүнбей
турды. Үчинчи катап келерде, Васька, бистен коркыбай, ажа-
нып алала, террасага чыгып, үч час уйуктады. Ужиннин
алдында ол тышкары жүрүп алала, түн кирерде, диванга
чыгып алды. Онон бери ол бисте јадарга артып калды.

18 §. Шылтагын көргүзип турган обстоятельство.

Шылтагын көргүзип турган обстоятельство действие-
нин өдүп турган шылтагын көргүзип, *ненин учун? недең
улам?* деген сурактарга каруу берип јат.

*Оорыйла келбедим. Арыганымнан буттарым тыр-
жыражып турды. Сен ~~келбедим~~ учун бис те барып болбо-
дыбыс.*

53 таскаду. Текетти бичип алыгар. Ш ылтагын көргүзип турган обстоятельстводордын алдына чийү тартып салыгар.

1. Көп басканынан кижинин буттары чылап јат. 2. Изү чай ичкенинен терлей берди. 3. Јадып кычырганынан кижинин көзи үрелип јат. 4. Тын кыйгы чыкканынан улус чочый берди. 5. Јааш јааганынан огородтын ажы јаранып өсти. 6. Онон ары ачынганына чыдабай, шили көзин ташка оодо сокты, шили көстин оодыктары шыгыражып, чачыла берди. (*Кр.*) 7. Мен сүүнгенимнен каткырып ийдим. 8. Кичеенип иштеген учун ол мергендүчилердин јуунына барар. 9. Койон коркыйла, туура сүрт этти. 10. Совет јан болгонынан мен ырысту јүрүм. 11. Балдар јолды билбей өскө деревнеге јүре берди. 12. Уулым оорыйла, бир ай школго јүрбеди. 13. Ырысту болгонымнан јыргап јадым.

19 §. Амадузын көргүзип турган обстоятельство.

Амадузын көргүзип турган обстоятельство действие не керектү өдүп турганын көргүзип, **не керектү?** деген суракка каруу берип јат.

Мен үрөнерге келдим. Баштапкы звенонын балдары агаш аразына јилектеп барды.

Бис библиотекага бичик аларга келдибис. Письмо бичиирге чаазын керектү болуп барды.

54 таскаду. Текетти бичип алыгар. Амадузын көргүзип турган обстоятельстводордын алдына чийү тартып салыгар.

1. Мал өзөккө суу ичин аларга түшти. 2. Анчылар тайгага андаарга баргылады. 3. Делегаттарды уткуурга көп улус јуулыжып келди. 4. Эртең бис чечектеп барарыбыс. 5. Изү күнде балдар сууга эжинерге барды. 6. Адам тыштанарга ла эмденерге барды. 7. Айылдан айылдажын ажанарга кычырды. 8. Айу өбөгөннөн јоп сураарга келип јат. (*Кр.*) 9. Оромдорло слонды көргүзерге јединди. 10. Балдар агаштын аразына мешкелеп барды. 11. Нөкөрим менле туштажарга келип јүрди. 12. Мен лекция угарга барып јадым. 13. Колхозчылар городко артык аш-курсагын садарга әкелдилер.

20 §. Действиенин өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельство.

Действиенин өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельство действие канайда өдүп турганын көргүзип, **канайда? канайып?** деген сурактарга каруу берип јат.

Күн тын изидип јат. Таң атту келдим. Ол јакшы жычырып јат.

А ј а р у. Действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоя-
тельстволор дый—дий, чылап—чилеп, болуп, ошкош деген улантылар
ла кожулталар ажыра айдылар. *Жестий саргара берди. Бала чылап
ыйлап отурды.*

55 таскаду. Действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоя-
тельстволорды текеттен чыгара бичип алыгар.

1. Кызычактар класстың ичин јараштыра јуунадып сал-
ган. 2. Уулчак стихотворениени јарт, јакшы кычырып бер-
ди. 3. Поезд октый түрген учуп келди. 4. Көнөктөн суу тө-
гүлип тургандый јааш жаады. 5. Кара суулар табыштанып
агып јат. 6. Орөртөн мотордың тың күүлегени угулып тур-
ды. 7. Үренер јылды бис сүүнчилу уткудыбыс. 8. Керек
десе, бу мениң јанымдагы саста куу деп куш уйаланып,
јайлап турат. 9. Мени бойынан бир де алтамга божотпой
јат. 10. Беш катап экскурсияга барып келдим. 11. „Чей-
неш“ деп спектакльды үч катап көрдим.

56 таскаду. Берген обстоятельстволордон эрмектер бүдүрип алыгар.

Агаш аразында, кырда, ойноп билбезинен, јыланаш,
јойу, манла, көлдин јаказында, таскактың алдында, бөрүк
јокко, тегериде, өрөртөн, јилектеп, јынылаарга, ойноорго,
јут күнде, энчү, кулагына јетире, отло, көнкөрө, туура,
өлөндө, деревнеден, городко, агаштың ортозында, таң ат-
ту, јелип.

57 таскаду. Берген текетти синтаксис јанынан ылгап салыгар. Эрмек-
тинг члендерин ајарып салала, куучын-эрмектинг кандый бөлүктерине ай-
дылып турганын јартап беригер.

Ол керек болгонынан бери сүрекей узак болды. Тоо-
лоп келзе, байла, он јыл бар болор. Кышкыда мен туулар-
га чыгып, булан истеп, андап јүретен болгом... Менде бир
ийдичек бар болгон, мен оны Колвадан әкелгем. Айдары
јок јакшы ийт болгон: анды да, кушты да истейтен. Мен
оны әэчидип алып, агаштың ортозыла базып турзам, агаш
ортозынан Ак-Төш мениң үстиме калып келди. Мен оной
чочыдым. Бистин анчы кижинин ийди әэзинен өскө кижиге
јалганчыбас јанду, бу десе мениң үстиме чурап, јалган-
чып туры. Көрүп турзам, мында кандый да јеткерлү керек
бар болор. Ийт десе, мениң көзиме көрүп, мени баштап
алып, агаш јаар ууланды, мен оны әэчип, там ла узал јү-
ре бердим. Онын кийининде ол мени јетирер јерине јети-
рип салды. Көрүп турзам, кобынын ичинде јадык көрүне
берди, агаштың бүринен әдиш салган јапаштан буу чыгып
турды. Јанына базып келдим. Јапаштың ичинде оору вогул
јадыры. Мен оны ајыктап көрүп турганча, ол көөркий өлө
берди. Мен онын сөбгин, карга көмүп, јууп салдым. (*Мамин-
Сибиряк.*)

21 §. Синтаксический колбуунун кеберлери.

Кандый ла јартачынын јарталып турган сөслө колбуулары определительный колбуу деп адалып јат.

Определительный колбууда јартачы сөс јарталып турган сөстин алдында туруп јат.

Јартачы болуп адалгыштар, јарталгыштар, тооломолор, солумалар ла адылу глаголдын кеберлери турар.

Агаш ајак, јараш бала, эки кижси, менин балам, айткан сөс, бичиген бичик.

Алтай тилде определительный колбуу үч башка болуп јат:

1) Тегин определительный колбуу, 2) колболу определительный колбуу, 3) јайылган члендер.

I. Тегин определительный колбуу.

Тегин определительный колбууда јартап та турган сөс, јарталып та турган сөс—экилези адалгышла көргүзилип, кандый да грамматический кеберлердин кожулталарын алынбай, јангыс ла сөстөрдин турар аайыла көргүзилип јат.

Уул бала, кыс бала, эр кижси, үй кижси, алтай кижси, куманды кижси онон до өскөзи.

а) Андый колбуулар, көп сабазында, кижинин јажын, национальностын, иштеер ижин, ан-малдын, өзүмдердин группазын, кандый бир неменин кеберин, кандый материалдан эткенин көргүзип јат. *Бала тужы, карыган кижси, јаш бала, тижси ийт, эркек кiske, кайын агаш, таш тура, кийис айыл, темир кјрек* онон до өскө. Ондай эки сөстин ортозына өскө јартачы сөс тургузып болбос.

б) Качествозын көргүзип турган определительный колбууда јартачы сөс јарталгышла, көргүзилү солумала, турган аайын көргүзетен тооломолу айдылып јат.

Боро айу, сары чечек, соок кун, јараш јер, мындый неме, төртинчи ай, экинчи кјн, алтынчы айыл онон до өскө.

Ондай сөстөрдин ортозына база бир эмезе эки јартачы сөс тургузардан маат јок: *боро јаан айу, сары кичинек чечек, соок туманду кјн* онон до өскөзи.

в) Мензинген определительный колбууда јартап турган сөс энчилечи кубулткышта турган адалгышла, солумаларла айдылып јат. Јарталып турган сөс дезе јүзүннин кожулталарын алынган адалгыш болуп јат.

Туунын эдеги, аттын бажы, туранын эжиги, менин адам, онын энези, бистин турабыс, слердин көзигер (көзбөр).

г) Јартап турган сөс эренис сөслө айдылган болзо, јарталып турган сөс кандый да кожолта алынбаган адалгыш болуп јат.

Ўренген балдар, айткан сўме, келген айылчы.

Ајару. Бу определительный колбуу тегин эрмектинг ичпиде јайылган член болуп барат.

58 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Озо баштап айрылбас колбууларды онын кийининде ортозына јартачы сөс кожорго јараар колбууларды бичип алыгар.

К ö р г ү з ү: *Јараш платье.Јараш торко платье.*

1. Агын суу. 2. Алтай тил. 3. Кичеемкей бала. 4. Городской сад. 5. Кызыл чечек. 6. Јаркынду күн. 7. Темир орын. 8. Агаш отургүш. 9. Алтын јүстүк. 10. Күмүш төштик. 11. Темир јол. 12. Таш тура. 13. Јараш уулчак. 14. Кышкы күн. 15. Туунын бажы. 16. Суунын јарады. 17. Јакшы бичик. 18. Јилбилү книга. 19. Ачу чалкан. 20. Јайгы иш. 21. Јаңы мылча. 22. Бийик агаш. 23. Агаш калбак. 24. Темир күрек. 25. Јес чөйгөн. 26. Бистин јуртыбыс. 27. Айылдажымнын балдары. 28. Јердин үсти. 29. Улустын көбизи. 30. Онын карындажы. 31. Көлдин суузы.

II. Колболу определительный колбуу.

Колболу определительный колбууда јартап турган сөс бойы алдынан бир канча јартачы сөстү болор. Ол јартачылар энчилечи кубулткышта турган адалгышла, мензинген солумала, эренистерле айдылып јат. Эрмекте олор бир аай туруп, бирүзи бирүзин јартап јат.

Агын суунын јабыс јарадында... (Агын—качественный определение, *суунын*—мензинген определение, *јабыс*—относительный определение, *јарадында*—јарталып турган сөс).

Схема аайынча бу колбуу мынайда көргүзилип јат:

59 таскаду. Текетти бичип алыгар. Определительный колбуулардын алдына чийүү тартып салып, кажы ла колбуунын учурын жартап беригер.

ЧЕЛМЕШ.

Озогы чакта, бистин Алтайда, тогус өзбктин бириккенинде, тогус туунын колтыгында үч карындаш улус журтаган. Эки жаан карындаштары аркага батпас малду, айылга батпас жөбжөлү болгон. Олордын эмегендеринин жаражына бастыра Алтай кайкашкан. Учунчи кичү карындашта, Челмеште дезе, турганы жагыс арык төб болгон. Калан төлөөр немези жоктын керегинде бойдон артып, көс жок жааназыла кожо журтады. Ол жааназын эки бай карындаштары, эмегендеринин сайгагына кирип,—„Ары бар, тене-не, Челмешле кожо журтта!“ —деп, сүрүп ийгендер.

III. Эрмектин жайылган члендери.

Алтай тилде *кан-ган, ар-ер, атан-етен* кожулталу глаголдын кеберлери адалгыштын ла жарталгыштын адылу учурын алынып, аңылу глаголдын бүдүмин бүдүрүп жат.

Бу кожулталу кеберлер глаголдын учурын жылытпай, адалгыштын ла жарталгыштын адылу учурын алынып, тегин эрмектин ичинде баштачы, дополнение, обстоятельство-венный сөстөр болуп, бойлоры алдынан керектү члендер алынып, жайылып жат.

Үренген балдардын тоозы көп болгон (мында *үренген* деп сөс эрмекте определение болуп туру. Же бу определениеге жартачы сөстөр кожулардан маат жок.)

Бистин школдо үренген балдардын тоозы көп болгон (мында *үренген* деген сөс, бойы алдынан эки жартачы сөс алынып, жайылып жат).

Тургускан сурактын учурунан көрө, жайылган члендер мынайда ылгалып жат:

1. Сурак аайынча, эрмектин баштачызын жартап *кандый?* деген суракка каруу берип турган сөс *жайылган жартачы* деп адалат.

Ылгый карагайлардан бүткен жыш агаш суунын жары-дынча өзүп турды (мында *жыш агаш*—баштачызы, *өзүп турды* айдылачызы. *Кандый агаш* *өзүп турды* деп сурак тургуссабыс, каруузына—*бүткен* деген сөс келижер. *Неден бүткен* деп сурак тургуссабыс, каруузына—*ылгый карагайлардан* деген сөстөр келижер. *Бүткен* деген жартачы бойы алдынан жартачы члендер алынып, жайыла берди.)

2. Сурак аайынча айдылачызын жартап *нени?* деген суракка каруу берип турган сөс *жайылган дополнение* деп адалат.

Айдын *откөнин билбес болды* (мында нени билбес болды?—деп сурак тургуссабыс, каруузына—*откөнин* деген сөс келижер. *Ненин* *откөнин*?—деп сурак тургуссабыс, каруузына—*айдын* деген сөс келижер. *Откөнин* деген дополнение бойы алдынан керектү член алынып, жайыла берди).

3. Сурак аайынча айдылачынын өдүп турган действиезинин айалгазын көргүзүп *канайда?* деген суракка каруу берип турган сөс жайылган обстоятельство деп адалат.

Жылу платка оронуп алган отуры (мында канайып отуры?—деп сурак тургуссабыс, каруузына—*оронуп алган* сөстөр келижер).

Жайылган члендү эрмектерде запятой тургузылбай жат.

60 таскаду. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Жайылган члендердин алдына чийү тартып салыгар.

1. Жайгыда бис жаар келеринди ажындыра айдып бер. 2. Журап алган журугынды меге көргүс. 3. Карагай агаптардан бүткен тайгага жеттибис. 4. Ычилези отургандарыла эзендежип куучындаштылар. 5. Оны байадан сакып турганын ол, байла, ундуп салган. 6. Агаптын аразында жайылган чечектердин жакшызын! 7. Жааптын токтогонына анчылар сүүндү. 8. Түш жеримде де түжеңбеген тураларды көрдүм. 9. Ыраакта көрүнип турган талайдын үстиле карлагаштардын учуп турганын көрдүм. 10. Ол кайдар барганын, нени көргөнин куучындап турды. 11. Цимлянский талайдын бүткени албаты-хозяйствого сүреен жаан учурлу болуп жат. 12. Онын келерин сакып турдыбыс. 13. Амыр-эңчү учуп туружатан албаты, бириккилегер!

61 таскаду. Берген эрмектерди бичип алыгар. Жайылган члендердин жартачы сөстөри куучын-эрмектин кандай бөлүктөриле айдылып турганын айдып беригер.

Туйук кара мөш курчанып алган кырдын бажынан жаскы күн чыгып турды. Бек тожонтып калган кардын курузын жаскы күннинг жылузы кайылтып турды. Жаландар ак бойынча көрүнип турды. Меестердин каа-жаа жерлери карантылап турар болды. Туунын кажузында турган чибби агаптардан жастын келгени танылып турды. Же анда да эртен турагы соок кижинин жүзине тийип, кижинин тумчу-гын тонурыйп турды. Барлайдын бөрү терезинен өткөн тонынын жакзы курутып калды. Же, андый да болзо, бу уйа-дап, жылыып барып жаткан кыштын соогын Барлай неге де бодобой, керекке албай турды.

62 таскаду. Берген эрмектерди бичип алыгар. Жайылган члендер эрмектин кандай члени болуп турганын сөстин үстине бичип алыгар.

1. Бистин жердин теренинде казып алар *жөбжөнин тоо-зына* чыгып та болбос. 2. Бойыгардын журтап жаткан *же-*

ригерди шинжилеп, эбире ар-бүткенди үренигер, балдар. 3. Слердин шиндеп билип алганыгар учёныйларга ла колхозторго, совхозторго ло фабрикаларга, заводторго ло краевой музейлерге жаан туза болор (*Вавилов*). 4. Бистин Туулу Алтайда казып алатан јөбжө сүрекей көп. Оны шинжилеп көрөтөн геологторго пионерлер, агаш-ташту тайгаларга барар јолды, түрген суулар кечетен јерлерди көргүзип јадылар. 5. Јаскы кўннин чогына сүрдүрген кырлардын кары борорып калган суучактар болуп, кен бүктерге түжүп јайылды. 9. Краевой соревнованиге баратан физкультурниктер стадиондо тренироваться эди јат. 7. Керектин болор аайын Жилин билбей отурды. 8. Көрөр неме јок. 9. Самодеятельностьто кожондойтон улус јуулып келди. 10. Севин де үренер ойин келди. 11. Коркыган бойынча, карыган эмеген эдер немезин таппады. 12. Айдар сөзинг учурлу болзын. 13. Эжинер јер бедиреп јадыбыс. 14. Келер ой—ырысту ой. 15. Келер элчиге уткуул белетен турды. 16. Школды айландыра сад өзүп турды. 18. Бу јыл школго баратан эки карындаш балдардын бастыра учебниктери белен.

63 таскаду. Берген эрмектерди бичип алытар. Јайылган определениелердин алдына чийү тартыгар. Јайылган член кандый кеберле айдылып турганын айдып беригер.

1. Кече Ондойдон келген нөкөрим радио ажыра выступать этти. 2. Былтыр үредүни божодып салган карындажым Советский Черүге барды. 3. Командировкага барган кижии эки кўннин бажында јанып келер. 4. Анчынын аткан огы анга јетти. 5. Кош-Агаш аймакта школдордын бирүзинде иштеп турган кичү карындажыма бичик бичидим. 6. Тайгада иштеп турган кузукчыларга Барлай јолыкпады. 7. Площадьтын јанында өдүп турган оромдо толтыра улус болды. 9. Айылдан чыккан кўнде Каспа деген өзөккө јеттибис.

22 §. Тегин эрмектин ичинде сөстөрдин турар аайы.

Синтаксис јанынан алтай тилде эрмекте сөстөрдин турар аайы орус тилдийинен чек башка болуп јат.

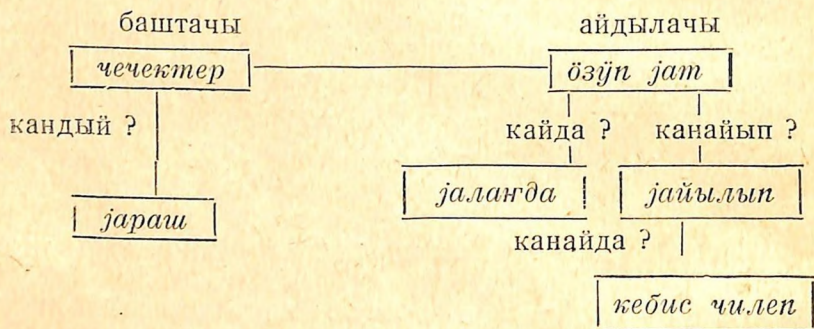
Орус тилде сөстөрдин турар аайы јайым: баштачы айдылачынын алдында да, кийининде де турза кем јок.

Алтай тилде дезе кенитпеген тегин эрмекте баштачынын ла айдылачынын турар јеринин аайы јаантайын јатгыс болор: баштачы айдылачыдан озо турар. *Чечектер өзүп јат.* *Өзүп јат чечектер* деп алтай тилде качан да айдылбас.

Кениткен эрмекте определениелердин, дополнениелердин ле обстоятельствоолордын турар јеринин аайы мындый: ойин ле јерин көргүзип турган обстоятельствоолор эрмектин бажында турар јанду, олордын кийининен баштачыны јартап турган јартачы сөстөр барып јат, оны ээчий баштачы бойы, баштачынын кийининде чике дополнение, чике дополнениенин кийининде действиенин өдүп турган аайын көргүзетен обстоятельствоолор барар, эрмектин сыра-най ла учында айдылачы турар.

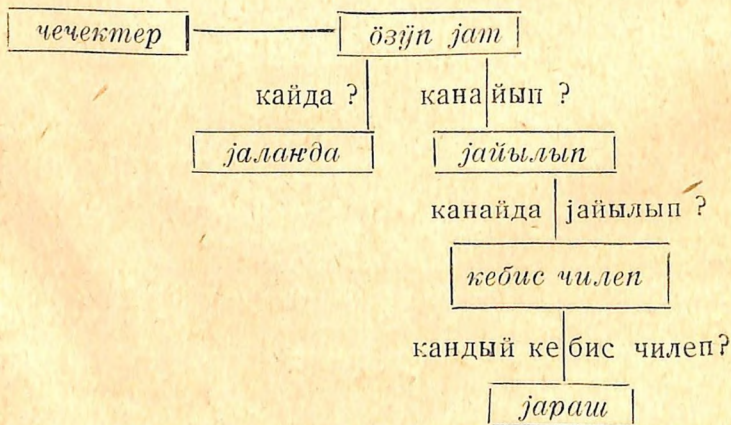
Јаланда јараш чечектер, кебис чилеп јайылып, өзүн јат. Эрмекте сөстөрдin турган аайын солып ийзе, эрмектин учуры кубула берер. Онызы төмөнгги берилген схемадан јарт көрүнөт.

Јаланда јараш чечектер, кебис чилеп јайылып, өзүн јат деген эрмек схема аайынча мынайда көргүзилип јат:

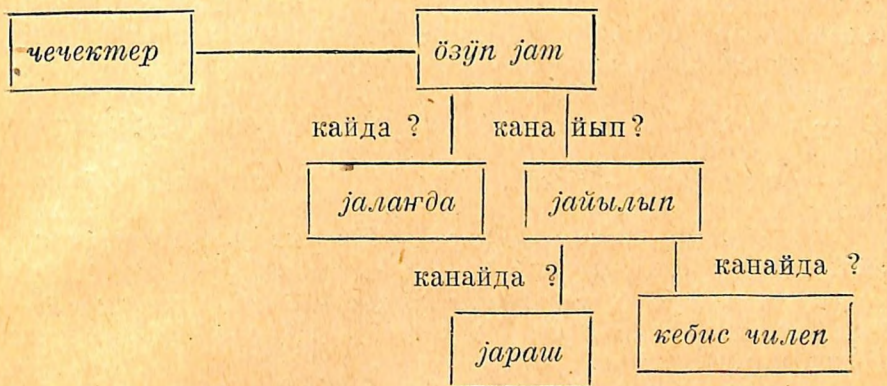

Бу кениткен эрмектин јартачы члендери баштачыны да, айдылачыны да јартап јадылар.

Јаланда чечектер, јараш кебис чилеп јайылып, өзүн јат деген эрмек схема аайынча мынайда көргүзилип јат:

Јаланда чечектер, кебис чилеп јараиш јайылып, өзүп жат деген эрмек схема аайынча мынайда көргүзүлүп жат:

Бу эрмектердин члендери ончозы айдылачыга баштанып, айдылачыны ла бойы-бойлорын јартап јадылар.

Айдарда, алтай тилде эрмектин ичинде сөстөрдүн турар аайы бузулбас: баштачынын определениези онон озо турар, ол определение эрмектин өскө членин јартаза, онын јанына көчө берер. Ойин ле јерин көргүзүп турган обстоятельствоный сөстөр эрмектин бажында турар, действиенин әдилеп турган аайын көргүзөтөн обстоятельствоный сөстөр јаантайын айдылачынын јанында турар.

Эрмекте чике дополнение бар болгондо, ол дополнение база ок айдылачыга баштанып, онын јанында туратап. *Энези балазын сүйүп жат.*

64 таскаду. Берилген тегин эрмектерди, скобкада турган сөстөрдн кожуп, кенгидип салыгар.

1. Күн чыгып турды (*јаркынду, јараиш, кызыл*). 2. Куш-каштар учуп келди (*јанар, јүзүп-јүүр, кожончы*). 3. Уренчиктер үренип турды (*школ, көп, јакшы*). 4. Агаштар өзүп турды (*тайга, карагай, тым*). 5. Пастух айдап апарды (*мал, эртен тура, эрте, мендеп*).

65 таскаду. Уч-төрт кениткен эрмек таап алыгар. Ол эрмектердин эчени члендеринин турар аайын солуп, эрмектин учуры канайда кубулганын айдып беригер.

ТЕГИН ЭРМЕКТИН БҮДҮМИ.

23 §. Толо эмес эрмек.

Эрмектин бастыра члендери бар болгондо, ондый эрмек толо эрмек деп адалар.

Эрмекте члендердин бирүзи божодылып калган болзо, ондый эрмек толо эмес эрмек деп адалып јат.

Толо эмес эрмектерде баштачызы, айдылачызы, ол эме-
зе төс члендердин экилези божодылып јат, кезик аразын-
да эчени де члени божодылып турар. Эрмектин божодыл-
ган члендери озо айдылган эрмектин шүүлтезинен түрген
сезилип јат. Толо эмес эрмектер көп сабазында диалогто
учурайт.

— *Сен нени эттин?*—*Бичидим.* (*Мен* деген баштачы
божодылган).

— *Кем келди?*—*Чында.* (*Келди* деген айдылачы божо-
дылган).

— *Сен нени бичип турын?*—*Письмо* (баштачызы ла
айдылачызы божодылган).

— *Письмоны кемге бичип турын?* *Карындажыма би-
чип турым.* (Баштачызы ла *письмо* деген эчени члени
божодылган).

— *Слер менин резинкамды албадыгар ба?*—*Жок, алба-
дым* (*мен* деп баштачы ла *резинка* деген дополнение бо-
жодылып јат).

— *Петя Крымда болды ба?*—*Жок, болбоды.* (*Крымда* де-
ген обстоятельство божодылган).

А ј а р у: 1-кы ла 2-чи јүзүнниң кожолтазын алынган айдылачы-
ны тургуза ол эмезе келер өйдө тургузала, *мен, сен, бис, слер* деген
баштачызын божодып салганда, ол баштачылары глаголдын кебериле
айдылып јат.

— *Кайдар барып јадын?*

— *Кинога барып јадым.*

— *Нени кычырып јадыгар?*

— *Фадеевтин „Молодая гвардия“ деген романын кы-
чырып јадыбыс.*

— *Канча часта келерин?*

— *Эки часта келерим.*

Айдылачы јакылта кеберлү глаголло айдылганда, *сен, слер*
деген баштачызы јаантайын божодылып јат:

*Бичикти кычыр. Эжикти јаап салыгар. Чамчаны
көктө. Бери келигер.*

66 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Толо эмес эрмектердин
алдына чийү тартыгар.

1. Кар суу болуп, өзөккө ага берди. 2. Шуурган бо-
лордо, тураларды терең күрт алып койды. 3. Сен менин
бичигимди алдың ба? Жок, албадым. 4. Чечек Москвада бол-
ды ба?—Э-э, болгон. 5. Тетрадьты ачып салыгар. 6. Поезд
канча часта келер?—Он часта. 7. Нени көрүп јадыгар?
Репин деп художниктин картиналарын. 8. Нени кычырып
јадыгар? Максим Горькийдин „Бала тужы“ деп бичигин.

67 таскаду. Текстти бичип алыгар. Толо эмес эрмектердинг алдына чийү тартыгар.

—Көрзөнг оны! Ол неден улам јөткүрди не?—деп, Павел сурады.

—Билбезим, байла, чык тартынган болор.

Ончолоры унчукпай отурды.

—Картошко бышты не?—деп, Федя сурады.

Павлуша картошканы тудуп көрди.

—Јок, эмеш бышкалак... Угуп тураар ба? Суу чайбалды, байла, чортон калыган болор,—деп, суу јаны јаар бурулып, айтты.

—Адам мындый неме куучындаган, уулдар, мен слерге айдып берейин, уксагар—деп, Костя чичкечек үниле айтты.

—Је куучында, угалык—деп, Федя билеркеп айтты.

—Городтыг јанындагы јуртта јаткан Гаврила деп ус кижини билеригер бе?

—Билбей аа.

(Тургенев. „Бежин јалан“).

68 таскаду. Текетти кычырып алыгар. Толо ло толо эмес эрмектерди јартап айдып беригер.

КИЧИНЕК ПАРТИЗАН.

Бу керек фашистский олјолочыларла јуу тужында болгон. Агаптын јанынча бштүнн кавалеристтери бдүп турган. Олорго партизанский отрядтын сырагај јиит партизаны Ваня учурады.

—Тур!—деп, офицер кыйгырып ийди.

—Город јаар барар јолды билерин бе?—деп, офицер сурады.

—Билбей аа! Јакшы билерим—деп, Ваня каруузын берди.

—Бисти јетир! Је, бисти мекелеп салзан, бу мыны јиирин дейле, колмылтыгын Ваняга көргүсти.

Ваня бштүлерди агап аразынча апарды. Узак бардылар. Әнирде ол кавалеристтерди Ваня сас јерге әкелип, партизанский тозуга јетирип салды. Партизандар бштүнн кавалеристтерин оодо согуш салгандар.

69 таскаду. Берген сурактарга толо эрмектерле каруу беригер.

1. Сен кажы класста үренип јадын?—
2. Әмди кажы урок бдүп јат?—
3. Сен кандый бичик кычырып јадын?—
4. Јайгыда сен кайда болдын?—
5. Сен темир јолло јүрдин бе?—
6. СССР-де кандый јаан суулар бар?—

24 §. Jүзүндү эрмектер.

Алтай тилде жүзүни жок эрмектер жок. Jүзүни жок орус эрмектер: „*Мне хочется домой*“. „*Мне надоело*“. „*Мне лень*“. „*Тошнит*“. „*Мне хочется спать*“ деген эрмектер алтай тилде жүзүндү эрмектер болуп айдылып жат: *жаныксагым келет. Жалчуум туда бери. Күјүниме тийе берди. Кускум келет. Уйкум келип жат* ошон до ары.

Орус тилде жаныс айдылачыла айдылып турган: „*Светает*“. „*Вечереет*“—деп жүзүни жок эрмектер алтай тилде жүзүндү эрмекке айдылып жат. Темдектезе: *Тан адып жат. Эңир кирип жат.*

А ж а р у. Је алтай тилде тоолу ла жүзүни жок эрмектер туштап жат: *Карачкылайт, жагмырлайт, салкындайт* ошон до өскөзү.

Јарты жок жүзүндү эрмектер.

Јарты жок жүзүндү эрмектердин баштачызы иле јарт айдылбай јат, айдылачы дезе 2-чи жүзүниң кеберин алынып турган глаголло айдылар. *Оны больницага апарган. Оны жалкынла өлтүрди. Кижинин кјјчинек тойбозын. Бүгүңги ишти эртенге артысна. Балдарды башка комнатага кийдирип салган.*

70 таскаду. Берилген тексттен озо баштап жүзүни жок эрмектерди, онын кийининде јарты жок жүзүндү эрмектерди бичип алыгар.

1. Кижинин јөбжөзинен байыбазын. 2. Танкылабазын дежет. 8. „Кызыл Тан“ колхозко канайда өдөтөн? 4. Баканын базыдын көрүп, јелижин не сураар. 5. Бүгүн көп јаны бичиктер саткылады. 6. Балдарга јаны кийим бергиледи. 7. Оору кижини тургуза ла врачка көргүзөр керек. 8. Оштүлерди тоолобой јат, оморды јоголтып јат. 9. Оны кайдан бедирейтен. 10. Ошон қайдарда барып болбозын. 11. Мында отурбайтан. 12. Анчыга сананарга бош жок болгон. 13. Кирерге кем жок по? 14. Анайда кылынарга јарабас.

25 §. Адалганду эрмектер.

Эрмекте кажы бир предмет керегинде бир де неме айдылбай, јаныс ла онын адын адап турганда, андый эрмекти адалганду эрмек деп адап јат.

Јюль айдын ортозы. Талтүш. Чыдап болбос изү.

Учреждениелердин, литературный произведениелердин, газеттердин адын адап турган эрмектер адалганду эрмектер болуп јат.

Институттын директоры. Үредүчилердин Горно-Алтайский Государственный Институды.

71 таскаду. Текетти бичип алыгар. Кандый эрмек болуп јатканын кэжы ла эрмектин кийининде скобакада темдектеп салыгар.

К о р г у з Ү: толо эмес эрмек (т. э. э.), адалганду эрмек (а. э.).

Изү күнде агаш аразында серүүн. Јаланда дезе күннин чогына ончозы сүүнчилү өзүп јат. Тымык. Је өлөннин ортозында жүрүм кайнап јат. Јерге бөкбөйип алып, мен чымалынын ла чымалычактардын шапкыражып турганын ајыктап турым. Јанымда не де шылырай берди.

Өзүп турган мешке былтыргы јалбырактарды көдүрип ийди. Көдүрип ийеле, көрүп јат. Көрбөрин де јок... менин корзинкама кир. Ондо сенин најыларын көп. Экинчи корзинада дезе—јилек. Тужине жүрүп, өйдин өткөбнин де сеспей јадын. Суузазан, кара-суу сенин јанында. Тыштанайын дезен—айландыра јымжак өлөн. Је энир кирип јат. Мешке де, јилек те корзинада толтыра. Јанар керек. Айылда сакып јадылар. Эртең база ла бери келерис: мешкелер ле јилектер оноң көп өзүп калар.

72 таскаду. Текетти бичип алыгар. Адалганду эрмектерди башка бичип алала, куучын-эрмектин кандый бөлүктерине айдылып турганын көргүзигер.

Горно-Алтайск. Түс оромдор. Айландыра јажыл агаштар. Культуранын паркы. Эки јараш сквер. Јараш аллеялар. Чечектер. Оромнын ортозында јаан таш туралар турат. Советтердин туразы. Јаңы театр. Үредүчилердин институты. Историянын, тилдин ле литературанын научно-исследовательский институты. Кинотеатр. Магазиндер. Орто национальный школ. Поликлиника. Больница. Книга садатан магазин. Майма суунын јарадында јаан јараш стадион. Бир канча орто школдор. Областной библиотека. Городто бир канча јаан оромдор. Эң ле јаражы Сталиннин адыла адалган проспект, Бабушкиннин оромы, Горно-Алтайский ором ло Кировтын оромы. Орө-төмөн машиналар јайканып өдүп јадылар. Тенери ајас. Изү. Тал түш. Кырлар чанкырышта. Агаштардын баштары араай јайканыжат. Тымык. Эзин ле јок. Эниргери изү кирелене берет. Улус серүүнге сүүне берет.

ТЕГИН ЭРМЕК КЕРЕГИНДЕ ҰРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРГӨ
КЕРЕКТҮ ТАСКАДУЛАР.

73 таскаду. Бу тексттең толо эмес ле жүзүндү эрмектерди таап, айдып беригер.

Бис агаш кезип турган жерге жууктап келеттибис. Кенетийин жыгылган агаштын табыжы ла ого ээчий кыйгы, эрмек угулды. Удаган жок, биске удура агаш аразынан жаш кижичыга конды: бүдүжи куп-куу, чачы самтырап калган.

— Не болды? Кайдар барып жадын?—деп, Ардалион Михайлович оңон сурады.

Ол тургуза ла токтой түшти.

— Калак, өрөкөн, Ардалион Михайлович, жеткер!

— Не болды?

— Максимди, өрөкөн, агаш базып салды.

— Канайда басты? Ол подрядчик Максимди бе?

— Подрядчикти, өрөкөн! Бис терек кезип турдыбыс, ол десе тууразында көрүп турды... Көрүп-көрүп алала, кара сууга суу аларга барган. Терек кенетийин кыймыктанып, онын үсти орто барды. Бис ого,—„Кач, кач!“—деп, кыйгырдыбыс. Же неме болбоды: ого туура калыырга керек болгон, ол десе суу жаар жүгүрди. Коркыган болбой кайсып. Теректин бажындагы будактарына жаба соктырды. Оңдый терек канайып жыгылган болбогой... Өзөгү чирик болгон болор.

— Же, Максимди өлтүрүп салды ба?

— Өлтүрүп салды, өрөкөн!

— Өлтүрө бе?

— Жок, өрөкөн, эмеш тынду. Э-э, чаалда: буттарын да, колдорун да сый базып салган. Мен доктор Селиверстычка барып жадым.

УКТАШ ЧЛЕНДҮ ЭРМЕКТЕР.

26 §. Эрмектин укташ члендери.

Эрмекте жаңыс айдылачыда канча-канча баштачылар болор, ол эмесе жаңыс баштачыда канча-канча айдылачы, ол эмесе жаңыс сөсти жартап, түней суракка каруу берип турган канча-канча ээчени члендер болор.

Туман өткүрө жалаңдар, бүктер, үүр малдар көрүнип турды. (Мында жаңыс айдылачыда бир канча баштачылар).

Боп-боро тенери жарып, сооп, көгөрип турды. (Мында жаңыс баштачыда бир канча айдылачылар).

Томоноктор жүзимди, белимди, колдорымды тиштеп турды. (Мында бир канча допполниенилер жаңыс суракка

каруу берип, *тиштеп жат* деген сөскө баштанып жат. *Күн сырагай айас, тымык, изү* болды. (Мында бир канча определениелер жаңыс суракка каруу берип, жаңыс *күн* деген сөсти жартап жат).

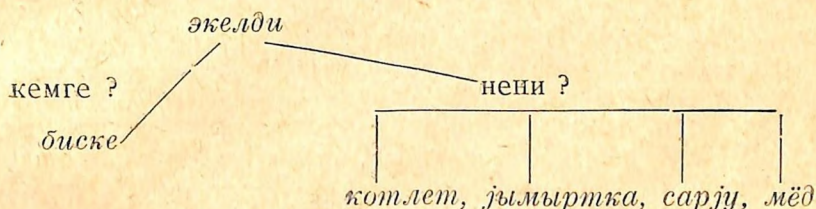
Эрмектин члендери жаңыс суракка каруу берип, жаңыс сөскө баштанып турганда, оорды укташ члендер деп айдар.

Эрмектин укташ члендери грамматика жагынан бойы бойынан камааны жок болуп жат.

Укташ баштачылар бойы бойыла тен правоу болуп биригип жат. Укташ айдылачылар база ок бойы бойыла тен правоу болуп, ол ок өйдө баштачыга башбилдиртип, оныла грамматика жагынан жөпсинип жат. Темдектезе: *Балдар секирижип, кыйгырыжып, бис жаар жууктап турды.*

Укташ эчени члендер бойы бойыла тен правоу болуп биригип, ол ок өйдө ончозы башбилечи сөстөн камаанду болуп жат.

Чайла кожо биске котлет, жымыртка, саржу, мёд экелди.

Эрмектин укташ члендери куучын-эрмектин кандый бир жаңыс кеберде турган бөлүгиле айдылып жат.

Энези балазын сүрөөн эркелеп, окшоп, куачактап турды. Этти, сүтти, жымыртканы бис тындулардан алып жадыбыс.

Өрө көргүскөн примерлерде укташ айдылачылар эренис кеберлүүлөрле айдылган, укташ дополнениелер—көстөчү кубулткышта турган адалгышла айдылган. Кезик укташ члендер куучын-эрмектин башка-башка кеберлерде турган бөлүктөриле де айдылар.

Темдектезе: *Меге сууга өдүп калган кийимдү, колында таарлу, узун кармакту кижжи туштаган.*

Бу эрмекте укташ определениелер бир канча сөстөн бөдүп, мензинген кожулталу адалгыштарла айдылып жат.

74 таскаду. Укташ члендерди таап алыгар. Кажы ла укташ членге сурак тургузып, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылып турганын айдып беригер. Экинчи ле төртинчи эрмектерге схема тургузыгар.

1. Деревенин алтыгы жагында бисти бир төртөн жашту, бийик сынду, кажайып бараткан башту, кижжи једижип

алган. 2. Калиныч сүрекей јобоп кылыкту, јаантайын ко-
жондоп, ары-бери сүүнчилү көрүп турган. (Т.) 3. Ол узун
чичке тайагына тайанып, јаан алтап, араай базып жүрөтөн.
4. Туранын бозогозында мени тас башту, јабыс сынду,
јооп сөөктү карыган өбөгөн уткуды.

75 таскаду. Укташ члендерди таап, олар эрмектин кандый члендери
болуп турганын айдып беригер.

1. Полкто мылтыктын табыжы, түймөн, кыйгы угу-
лып турды. 2. Физкультурала заниматься эткен кижинин
балтырлары өзүп, жооп, тынып турат. 3. Јерде куйун
айланып, эбирилип, воронко чылап куйулып, не ле немени
учуртып турды. Јаанам столдын јанында отурды, таадама
чамча көктөди. 4. Витаминдер салаттын јалбырактарын-
да, тату чалканда, өзүмдердин плодторында ла үрендерин-
де бар. 5. Онын эрмеги акту жүрегинен чыккан чындык,
ийделү, ару болды. 6. Уйуктап јаткан тюленьге ак айу да,
анчы да салкындап турган јанынан јууктап болбос. 7. Ја-
лангын кызыл, көк, сары, ак чечектери ыраактан сүреен
јараш көрүнөт.

76 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Укташ члендерди таап алып,
куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүлө айдылып турганын, сөстин үсти-
не көргүзип салыгар. Сегизинчи ле тогузынчы эрмектердин схемазын
тургузып беригер.

1. Кышкы шуурган табыштанат, күүлейт. 2. Кыштын
ак кебизи јаландарды, јуукаларды ла чөлдөрдү јаап сал-
ды. 3. Волгада, Дондо, Крымда, Туркменияда коммунизм-
нин улу стройкалары өдүп јат. 4. Октябрь башталган.
5. Көрөргө виноград јакшы. је каштак. 6. Јаскыда јер, суу
ла кей тын изий берет. 7. Күскиде өзүмдердин јалбырак-
тары саргарып, кургап, јерге түжүп турат. 8. Кажы ла
јанынан каткы, кожон, јыргал угулып турды. 9. Турге-
невтин, Толстойдын, Добролюбовтын, Чернышевскийдин
тили улу ла ийделү. 10. Складта кайын, карагай, аспак
одын көп болды. 11. Удура улус, абралар, төблөр келип
турды. 12. Бир суунын јаказында кичинек город турды.

77 таскаду. Берген эрмектерден укташ члендү эрмектер бүдүрүп
салыгар. Укташ члендердин ортозына запятойлор тургузыгар.

ПИОНЕР.

Пионер бойынын Советский төрөлин тын сүүп јат. Ол
Лениннин—Сталиннин улу керегине—коммунизмдин ке-
регине бастыра бойын беринет. Пионер јакшы үренет. Ол
үредүчилердин јакылталарын ару-чек бүдүрөт. Пионер

бойынын билгирин элбедерге жаантайын кичеенип жат. Пионер общественный тузалу иште күчи жеткенче туружып, бойына керектү немелерди бойы эдет. Пионер бойынын төрбөлинин от-жалбышту патриоды болуп жат.

27 §. Укташ члендердин ортозында колбочылар турары.

Укташ члендер бойы бойыла колбочы жокко до, колбочы да ажыра колболыжып жат.

Укташ члендердин колбочылары башка-башка учурлу болор.

1. *Ла, ле, ло, лө* деп бириктирер колбочы эки укташ членди колбоп жат.

Ўредүчилер ле ўренчиктер экскурсияга барды. Колхозтор ло совхозтор аш кезер ишке белетенип жат.

Ла деген колбочы калганчы укташ членнин алдына туруп, тоолоп айткан предметтердин божоп баратканын көргүзип жат.

Каргалар, сангыскандар ла боро кушкаштар бисте кыштап жат.

2. Тоололып айткан укташ члендердин аайын тыгыда айдарга турган болзо, кажы ла укташ членнин кийинине *да* деген колбочы тургузылып жат:

Каргалар да, сангыскандар да, боро кушкаштар да бисте кыштап жат. Сен де, мен де—жангыс ырысту биленин балдары.

3. Бир укташ членди экинчизине удурлажып тургусканда, *је* деген колбочы тургузылып жат:

Суу табышту, чапкынду болды, је терен эмес.

4. *Эмезе, ол эмезе* деген колбочылар талдаар аайын көргүзип жат:

Эртен мен концертке эмезе театрға барарым. Карындажым Москвада ол эмезе Ленинградта ўренер.

5. *Бирде, онойдо ок, та* деген колбочылар тоолоп айткан предметтердин солужып турганын көргүзип жат:

Та кижжи ўнденди, та салкын табыштанды.

Салкын бирде тынгый берет, бирде тымый берет.

Ол орус литератураны жакшы билер, онойдо ок бөкө ороондордын литературазын жакшы билер.

78 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Укташ члендерди таап, оларды колбоп турган колбочылардын алдына чийү тартыгар.

1. Баазы јенил товар городко до, деревнеге де керек болуп јат. 2. Заводко одын да, таш көмүр де керектү. 3. Ол кижи керсү де болзо, је кедер. 4. Уулым та школго, та пионерский клубка барды, көрбөй калдым. 5. Мен эк-

скурсияга эмезе Крымга, эмезе Кавказка барарым. 6. Школдо до, колхозто до жакшы иштеер керек. 7. Фабрикада эр де улус, уй де улус иштеп жадылар. 8. Социалистический мөрөйдө партийный да, партийный эмес те улустар туружып жат. 9. Жакыган неменди мен та табарым, та жок. 10. Сүт ле каймак тузалу курсак. 11. Бирде ол алты часта жанып жат, бирде десе он эки часта. 12. Мен орус тилди жакшы билерим, онойдо ок немецкий де тилди билерим.

79 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Укташ члендерди таап, оларды колбоп турган колбочыларды учуры аайынча (бириктирген бе, удурлажып турган ба ол эмезе үлештирген бе) сөстин үстине темдектеп салыгар.

1. Онын кулундары омок то, жараш та турды. 2. Мен тракторист те болуп, комбайнёр до болуп иштеп болорым. 3. Эмди малды да, ашты да, такааларды да, тураны да— бастыра жöбжöни, жоннын жöбжöзи эдип, жоннын текши казанына салар (*Шол.*). 4. Бистин Тöрöлибис нефтьле де, таш көмүрле де бай. 5. Максим сагышту, же жалку уулчак. 6. Лениннин адыла адалган каналла пароходтор до, катерлер де, баржалар да жүрүп жат. 7. Тенериде сок жагыс булут көрүнөт, онызы та жаанап жат, та кайылып жат, сырагай билдирбей туры. 8. Онын кийгени эски көк юбка, кирлү чамча ла жаан эмес плат болды. (*М. Г.*) 9. Деревненин жанында чөл лө агын суу бар болды. 10. Дондо, Днепрде, Аму-Дарьяда ла Волгада улу стройкалар өдүп жат. 11. Кейде, көлдөги суу да тым боло берди.

80 таскаду. Керектү колбочыларды ла укташ члендерди кожуп, эрмектерди кендип салыгар.

I. Бириктирген колбочылу.

1. Бистин садта яблонялар, ... өзүп жат. 2. Бистин көзибистин алдына көс жетпес буудайлу, ... жалаңдар көрүнүп турды. 3. Кайдар ла көрзөн, айландыра карагайлар ..., ..., ... көрүнүп турды. 4. Тенериде ай ..., ... көрүнбей турды.

II. Удурлажып турган колбочылу.

1. Бу көл жаан, ... 2. Ол түргөн эмес бичип жат, ... 3. Митя барарга сананган, ... 4. Карындажы бистин школдо үрөңбей де турган болзо, ...

III. Үлештирер колбочы.

1. Ыраагында көскө билдирбес неме көрүнө берди ... чанак, ... машина. 2. Ол ... айткан, ... айтпаган. 3. Күн ... көрүнө берет, ... булутла бөктөлө берет.

81 таскаду. Укташ члендерди же, де, ла деген колбочыларла колбоп салыгар.

К ö р г ү з ү: *Ада Тöрöл учун Улу жууда эр де улус, үй де улус турушты.*

1. Ада Тöрöл учун Улу жууда эр ... улус, үй ... улус турушты. 2. Экскурсияга комсомолдор ..., пионерлер ... барар. 3. Күскиде карлагаштар ..., үренчилер ... түштүк жаар учуп барды. 4. Үредүде ..., иште ... качан да болзо озочыл болорго кичеер керек.

28 §. Эрмектин укташ члендеринин ортозында токтой түжетен темдектер.

1. Эрмектин укташ члендерин бойы бойынан запятойло бөлүп жат. *Кейде чык, өлбөң, туман жытанып турды.*

2. Укташ члендер катап-катап айдылбаган *ла, эмезе, ол эмезе* деген колбочыларла колболышканда, олордын ортозында запятой тургузылбай жат.

Фабрикаларда ла заводтордо социалистический мөрөй элбей берди. Бистин класстын балдары экскурсияга эмезе лагерьге барар. Санаш тракторист ол эмезе комбайнёр болорго туры.

3. Укташ члендерди колбоп турган колбочылар катап-катап айдылганда, укташ члендер бирүзи бирүзинен запятойло бөлүнип жат.

Күскиде кастар да, турналар да, өртөктөр дө жылу жерлерге учкылайт.

А ж а р у. Кезикте түңей колбочылу сөстөр жаңыс санаа болуп айдылганда, олор бойы бойынан запятойло бөлүнбөй жат.

Темдектезе: *Ол до эмес бу да эмес. Анайда да мынайда да. Анда да мында да. Анар да мынар да. Түште де эмес түнде де эмес, оңон до ары.*

4. **Je** деген колбочынын алдында качан да болзо запятой тургузылып жат.

Күн булутту да болзо, je жылу.

82 таскаду. Текетти бичип алыгар. Укташ члендердин алдына чийү тартып, запятойлордын тургусканын жартап айдып беригер.

1. Кышкы күн жылытпай жат, je жайгыдагызынан жарык жаркындалып жат. 2. Агаштын ортозында карачкы ла тымык болды. 3. Ол бери келер болгон, je эмдиге жетире келбеди. 4. Салкын бирде баргаада шуулап, агаштын сабактарын кыймыктадып турат, бирде агаштын үстиле өдөт. (Л. Т.) 5. Деревнелер де, школдор до, библиотекалар да, клубтар да көп боло берди. 6. Бу жыл бистин озочыл үренчиктер Барнаулга ол эмезе Горно-Алтайск жаар слётко барар. 7. Эрген тура карагайдын ла мөштин жыды тын жытанат.

83 таскаду. Текстти бичип алыгар, керектү жерге занятойды тургузып салыгар.

1. Кеен жастын бойы келди,
Чечектер Алтайды чүмдеди.
Агаш-өлөң ан-куштар
Жасты мактап кожондоды.
Ой, кандый макалу ой,
Жүрүм ичкери омок басты!
Жүс жаш неме де эмес—
Эки жүс керек! ...
Ол до ас ... база анча керек!

(П. К у ч и я к.)

II. 1. Бистин жашöскүримге техникумдардын вузтардын оноң до башка жүзүн-жүүр курстардын эжиктери ачык. 2. Бистин ороондо таш көмүрди нефтьти алтынды платинаны темир руданы оноң до öскө металлды казып алары качан да болбогон кемине жетире көптөгөн. 3. Бис тенистерде де талайларда да агын сууларда да көлдөрдө дө көп баалу балыктар öскүрип жадыбыс. 4. Советский школдын үренчиги кандый ла науканы: математиканы да географияны да историяны да жакшы билер учурлу. 5. Бистин кийинибисте та беш та жети кижиге келип турды. 6. Онын уни жараш же тын эмес. 7. Салкын согуп та турза же серүүн жок болды. 8. Балдар бирде айылда ойноп жат бирде жалаңга барып ойноп жат. 9. Бистин школдо алтай да орус та балдар үренип жат.

84 таскаду. Текстти бичип алыгар. Укташ члендердин ортозында токтой түжетен темдектерин тургузып салып, жартап беригер.

1. Эән жерде жангыс ла саксаул ла кадалгакту чырбагал өзүп жат. Олор сүрекей бек жалбырактары жок көлөткө бербес. Оноң öскө өзүмдер эән жерде өзүп болбой жат, ненин учун дезе, олор какшап күйүп кок болуп тура берет. 2. Египетте Индияда Месопотамияда Китайда жебрен өйдөн ала улус плотиналар эдип туратан. 3. Азиянын Сыр-Дарья ла Аму-Дарья деп суулары Аральский талайга кирип жат.

85 таскаду. Текстти кычырып, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1937 жылда февральдын 12 күнинде Ленинградтын ишкүчиле жаткандары пионерлерге ле школьниктерге сүреен жаан өргө тудуп бердилер. Бу өргөнн тударга он мун тоолу ленинградецтер иштегендер. Бу иште научный деятельдер де үредүчилер де художниктер де инженерлер де

заводтордын ла фабрикалардын ишмекчилери де турушты. Өргө бүдерде ле, баштапкы айылчылар келди. Сүреен жаан эжиктер ачылды. Сүүнчилү жаан табышту балдар коридорлорго залдарга кабинеттерге толо берди. Айландыра паркет те жараш эжиктер де күскүлөр де люстралар да жалтыражып турат. Кажы ла комнатада жагыдан үренип алгадый жылбилү немелер кандый көп!

29 §. Укташ ла укташ эмес определениелер.

Бир канча определениелер жагыс адалгышты жартап турганда, олар кезикте укташ определениелер болбой жат, айдарда запятойло бойы бойынан бөлүнбей жат.

1. Предметтин бир ле анылу темдегин тоолоп көргүскен определениелер укташ болор.

Жаланда ак, кызыл, сары ла көк чечектер өсти.

Ондый определениелердин ортозына бириктиретен колбочыларды да тургузарга жараар.

Жаланда ак та, кызыл да, сары да, көк тө чечектер өсти.

2. Предметти бир жагынан жартап турган определениелер эмезе бирүзи экинчизин толтырып, ол эмезе предметтин анылу темдегин тыныда айдып көргүскен определениелер укташ болор.

Эжем меге жаңы, ару книга садып берген. Мында жаңы, ару деген сөстөр „жаңы“ деген анылу темдекке бир болуп жат.

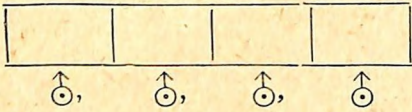
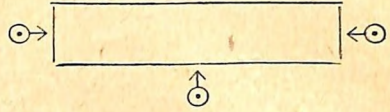
3. Предметтин башка-башка анылу темдектерин тоолоп көргүскен определениелер укташ эмес болор. Укташ эмес определениелердин ортозында запятой тургузылбай жат.

Жаан кара булут тегерини бүркеп ийди. Бистин колхоз жаңы жаан клуб тутты.

Жаан деген жартачы булуттын жаанын көргүзип жат, кара деген сөс онын өгүн көргүзип жат.

Укташ эмес определениелердин ортозына бириктиретен колбочыларды тургузып болбос: *жаан ла кара булут, жаан ла жаңы клуб деп айдар болзо, эрмектин учуры кубула берет.*

Өрө жартап көргөн примерлерди мындый схемала жартап аларга жараар:

О п р е д е л е н и е л е р	
У к т а ш	У к т а ш э м е с
1 1. Укташ определениелер: предметтин бир ле анылу темдегин тоолоп көргүзүп, жартап турган предметтин бир ле бөлүгине баштанып жат: <i>кара, күйрөн, кызыл ла сары портфельдер.</i>	2 2. Укташ эмес определениелер предметти башка-башка жанынан жартап жат. <i>Менин жаңы тере портфельим.</i>
Запятой тургузылып жат.	Запятой тургузылбай жат.

86 таскаду. Текстти бичип алыгар. Берилген определениелерге укташ эмес определениелер кожуп салыгар.

К ö р г ү з ү: *Амбарды кызыл темир жабынтыла жаап салган.*

1. Амбарды кызыл жабынтыла жаап салган. 2. Вася күч задачаны бодоп салды. 3. Бүгүн эртең турадан ала соок салкын согуп жат. 4. Соок күнде бис жынылаарга барганыбыс. 5. Плошадьтан кажы ла жаны жаар түс оромдор көрүнүп турды. 6. Ограданын ары жанында жаан ийт мантап турды.

87 таскаду. Текстти бичип алыгар. Тургузылбаган токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

Парижтин бульварларында ла айландыра жуук жерлеринде он бир—он эки жашту уулчак базып жүргөн. Нөкөрлөри оны Гаврош деп адайткан. Ол уулчактын ада-энези де төрөөндөри де бар болгон озор оны кичеебейтен. Онын жүрүми сүреен уур болгон. Онын чырайы куу бүдүжи оору кижидий уулчак болгон. Ондо кирер-конор жер де жок болгон, оны бир де кижиди эркекетпейтен.

(В. Г ю г о.)

88 таскаду. Укташ ла укташ эмес определениелерле тузаланып, чаналу ол эмезе чанакту жынылаганы керегинде куучын бичип алыгар.

30 §. Укташ члендү эрмектерде бириктиречи сөстөр.

Укташ члендердин алдында ол эмезе оlorдын кийининде бириктиречи сөстөр турар.

Бистин тайгада мындый агаштар өзүп жат: карагайлар, чибилер, мөштөр лө тыттар.

Бириктиречи сөстөр тоолоп айткан сөстөрдin угын көргүзөт. Карагайларды, чибилерди, мөштөрдin ле тыттарды угы жанынан көрөр болзо, оlor ийне бүрлү агаштар.

Бириктиречи сөстөр эрмектин укташ члендеринин сурактарына каруу берип жат.

Бириктиречи сөстөр эрмектин укташ члендерине жөмөлтө болуп кожулып жат.

Бириктиречи сөс бир сөслө дө, бир канча сөстөрлө дө айдылар.

Тошто отурган балыкчыларга самолёттон мындый азык түйжүрүп берген: сүзайры, печенье, консервалар.

Бириктиречи сөстөр көп сабазында адалгышла, солумаларла ол эмезе кубулбастарла айдылып жат.

1. *Суу да, жарат та, булут та—ончозы бир болуп, кара тундий боло берди (Л. Г.).*

31 §. Бириктиречи сөстү эрмектерде токтой түжетен темдектер.

1. Бириктиречи сөстөр тоолоп айткан укташ члендерден озо турза, укташ члендердин алдына эки точка тургузар.

Социалистический молжуну ончозы алынды: ишмекчилер де, техниктер де, инженерлер де. Меге ончозы таныш: жаткан турал да, чокыр жалаңдар да, оромдо жүргөн улус та.

2. Бириктиречи сөстөр тоолоп айткан укташ члендердин кийининде турза, укташ члендердин кийининде тире тургузар.

Санай, Тогый, Эркелей—үчилези үредүннн отличниктери болуп жат.

Агаштар да, ыраакта турган деревнелер де, өлөң дө—ончозы кандый да аңылу өңлө жабылып калгандый турды.

Сангыскандар, каргалар, таандар—куштар. Кой, эчки, уй, ат ла төдө—мал.

Эрмекте бириктиречи сөстөрдin кийининде укташ члендер, оlorдын кийининде эрмектин арткан члендери турган болзо, укташ члендердин алдына эки точка, кийининде дезе тире тургузып жат.

*Ийне бүрлү агаштар: чибй, жойгон, карагай, тым,
мөш—көп сабазында тўндүк талада бзўп жат.*

89 таскаду. Текстти бичип алыгар. Бириктиречи сөстөрдиг алдына түс чийү тартып, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Ончозы кенетийин өңжий берди агаш аразы да буунтылар да чөлдөр дө. 2. Орус классик писательдер Пушкин Гоголь Тургенев Толстой литературный орус тилди жарандыларына көп иштедилер. 3. Мен де ол до экилебис бир де сөс айтпай, туруп калдыбыс. 4. Темир жол түште де түнде де корон соокто до качан да бойынын ижин токтотпой жат.

90 таскаду. Текстти бичип алыгар. Бириктиречи сөстөрдиг ле укташ члендерди таап алыгар. Олорго сурак тургузыгар. Тире ле эки точканын учурын жартап айдып беригер.

1. 1. Бастыразы беш уулчак болды: Федя, Павлуша Илюша, Костя да Ваня. 2. Жайгыда агаштын аразында мындый кушкаштардын үни угулат: кууктин, талтардын, тоорчыктардын, онон до өскө кушкаштардын. 3. Ревкомиссияга тудулган улус: Меркитов, Эренчинов ло Кискин. 4. Уйлар, койлор, эчкилер—ончозы айры туйгакту мал. 5. Экскурсияга бис мындый жерлерге бардыбыс: коммунизмнин улу стройкалары болуп турган жерлерге, Кузбасска ла Донбасска. 6. Эртен төртү: Ваня, Оля, Тогый ла мен—сүттоварный фермада иштеп турган комсомолдордын ижин шиндеп көрөрибис.

91 таскаду. Укташ члендерле, бириктиречи сөстөрлө тузаланып, демонстрация, выставка ол эмесе пионерский лагерь керегинде куучын бичип беригер.

КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

92 таскаду. Текстти бичип алыгар. Эрмектинг укташ члендеринин алдына чийү тартыгар. Олор эрмектинг кандый члендери болуп жатканын ла куучын-эрмектинг кандый бөлүктөриле айдылып турганын айдып беригер.

Менин адам Макеевский домналарда 25 жыл иштеген. Ол анда су-кадыгын жылытып, ачанадан өлүп калган. Азыйда мен уурданып, базарга келген крестьян улусты тоноп, олардын тондорын, болчок үстерин, саржузын уурдап туратам. Советский жан мени, менен де өскөзин чындык жаны жүрүмгө баштады. Сенин шылтуунда, улу ўредүчи Сталин,—мен бойымда жакшы санаа воспитывать эдип алдым.

Мен ырысту, сүүнчилү, омок жүредим, келер күн керегинде санаркабай жадым.

Мен айга да учсам, учарым; Арктикага да барзам, ба-

рарым; машинанын конструкциязын да тапсам, табарым; ненин учун дезе, менин творческий ийде-күчимди кем де базынчыктабай јат.

Бистер көп. Бис инженерлер, писательдер, лётчиктер, журналисттер, слесарьлар, монтёрлор, машинисттер, башкарунын члендери, городтордын ээлери, Арктиканын шинжилечилери, учёныйлар—бис ончобыс, сенин шылтуунда андый болуп жадыбыс, ойгор үредүчи! Мен де, меге тўнгей мун албаты да, бойынын чыккапын ла ёскөннн качан да ундубас. Бойым да учун, менин нёкёрлөрим де учун чертенип турым!

Бойыннын уулдарына јакару эт: олор кейде де, јердин алдында да, сууда да—кандый да керекте јалтанбас болзын.

Чактын чакка, бастыра ук албаты сенин адынла ончо јараш, күчтү, ойгор немени адаар. Сенин ат-нерен кажы ла заводто, кажы ла машинада, кажы ла болчок јерде, кажы ла кижинин јүрегинде чактан чакка јүрер.

(А в д е е н к о.)

93 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой тўжетен темдектерди тургузып салыгар.

Сарызымак кыртышту барбак карагайлар кара-күрен чобыра кыртышту јоон-јоон тыттар араайынан јайканыжып турдылар. Олордын аразында чагал кайындар каа-јаа јодро ло талдар билдирер-билдирбес болуп төмөн јабыста тургылады. Салкын кенетийин шуулап келип, олорды табарды. Кайыннын јодронун талдын бүрлери шылыража берди карагай ла тыттын бүри куулей берди.

94 таскаду. Текстти бичип алыгар. Укташ члендердин алдына чийү тартып, токой тўжетен темдектерин тургузып салыгар.

БАШТАПКЫ МАЙ.

Баштапкы май—бастыра телекейдин ишкүчиле јаткандарынын јуучыл революционный байрамы.

Баштапкы майдын байрамында советский албаты бойыннын јенүлерин байрамдап, бистин ороондо социалистический строителствонын једимин ийде-күчтүзин ле төрөли учун тартыжуга белен болорын көргүзип јат.

Баштапкы майдын байрамында улу советский орооннын ишкүчиле јаткандары Совет башкаруга коммунистический партияга ла албатынын башчызына—сүүген Сталинге бойыннын акту санаазын ла берингенин көргүзип јат.

Баштапкы майдын байрамында бастыра телекейде, бастыра тилдерле революционный кожондор јайылат.

95 таскаду. Текстти кычырып алыгар. Божодылган токой тўжетен темдектерин тургузып салыгар.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУ.

1941 жылда июньнин 22 күнинде Советский Союзка немецко-фашистский олјочылар табарды. Олор 2-3 айдын туркунына бистин Улу Төрөлисти јуулап алып, ума јок байлык-јөбжөбистин ээзи болорго санангандар. Олор јайым советский улусты кул эдип аларга турган. Нөкөр Сталин 1941 жылда июльдин 3-чи күнинде радио ажыра бастыра бистин албатыга баштанып, куучын айткан. Бастыра советский албаты олјочыларга удурлажарга көдүрилзин деп, кычыру эткен. Албаты туруп чыкты. Фронтто Армия ла Флот тылда ишкүчиле јаткандар ончозы нөкөр Сталиннин јакылтазын бүдүрип турды. Олор оштүни кайда ла согуп турды: фронтто—отло тылда—ишле.

Оштүни оодо согуп салдыбыс. 1945 жылда майдын 9-чы күнинде советский албаты ла бастыра телекейдин амыр-энчүни сүүп турган албатылары улу јенүни темдектеп байрамдадылар.

96 таскаду. Берилген сурактардын каруузын уктап члендү эрмектерле айдып беригер.

1. Тайгада кандый өзүмдер өзүп јат? 2. Јаланда кандый мал отоп јүри? 3. Кижинеле азыранып јат? 4. Улус јайгыда кандый иштер иштеп јат? 5. Класста кандый предметтер бар? 6. Туулу Алтайда кандый суулар агып јат?

Куучын-эрмекле грамматика јанынаг колбошпогон сөстөр.

Эрмекте, төс члендерден ле эчегин члендерден башка, грамматика јанынаг колбошпогон сөстөр бар. Олор эрмектин члени болбой јат. Андый сөстөргө кычыру сөстөр, кириш сөстөр, кыйгылулар ла *э-э* ле *јок* деген сөстөр кирип јат.

32 §. Кычыру сөстөр.

Куучыныбысты кижин уксын деп, бис онын адын адап баштанып јадыбыс.

Ол кенетийин энезине баштанды: *„Авдотья Васильевна, Петрушка канча јашту?“* (П.) *Јакшы болзын, Јажнай! Эй, нөкөр Кискин, бери жел!*

Куучын-эрмекте кижиге баштанып, онын адын адап турган сөстөр кычыру сөстөр деп адалып јат.

Кычыру сөстөр төс кубулткышта турган адалгыштарла айдылар: *Эне, мен уйуктап болбой јадым! Балам, сен иле не болуп барды?*

Поэзияда, кезик аразында, кижин баштанып турган предмет—тирү эмес те предмет болор.

Жакшы ба, таныш Чопош! (П. К.) Большевиктердиң ийделүү колдору бектеп тутты сени, Чемал! (П. К.)

Кычыру сөстин алдында онын јартачылары эмезе онон камаанду болуп турган сөстөр турза, ондый кычыру сөсти кениткен кычыру сөс деп айдар: *Жакшы болзын, амыр јалаңдар, слер, таныш кырлар, слер, таныш агаш-тар. (П.)*

33 §. Кычыру сөстөрдө токтой түжетен темдектер.

Эрмектеги кычыру сөстөр эрмектен токтой түжетен темдектерле бөлүнип јат.

1. Кычыру сөс эрмектин бажында турза, онын кийининде запятой ол эмезе кыйгылу темдек тургузылып јат.

Андрей! Сен нени де ундубадын ба? Балдар, мен слерге Мазай апшыяак керегинде куучындап берейин.

2. Кычыру сөс эрмектин ортозында турза, оны эки јанынан запятойло бөлүп јат.

Сен, Андрей, бойынды чеберле... Бу сениле, Алтын-Көл, калганчы куучын эмес, билип ал!

3. Кычыру сөс эрмектин учында турза, онын алдына запятой тургузылып, онын кийининде дезе точка, суракту эмезе кыйгылу темдек тургузар.

Мениң бичигимди берзен, Санаш! Курортко качан барарын, Чечек?

4. Кычыру сөстин алдында *о* деген бөлүгөш турза, ол кычыру сөстөн запятойло бөлүнбөй јат:

О балам, сен мениң ырызым! О Алтын-Көл, сениң жаракшыга алкыш болзын!

97 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Кычыру сөстөрдиг алдына чийүү тартып, керектүү јерлерде токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. „Кару балам сен нени эдиң аларга турын“—деп, уула-нып айдар күүни келип турды. 2. „Находка слер не кунугып турыгар“—деп, кыс сурап турды. 2. Слер уйдежиң барарыгар ба Находка? 4. Спасибо болзын Ниловна! 5. „Ниловна түк чулук кату эмей“—деп, Наташа каткырынып каруузын айтты. 6. Эзен болзын эјебис! (М. Г.)

98 таскаду. П. В. Кучияктың „Аркыт“ деп стихотворениениң бөлүктөрүн кычырып, кычыру сөстөрдиг айдып беригер. Стихти эске үренип алыгар.

Кату бүткен сен, Аркыт!
Калыктың јүрегин туткан, Аркыт!
Кызыл-сары таштарында
Теке јыргап јуртаган.

Je, Аркыт, сен, байла, ундубаган?
Оштүлөрдин коронду окторынан
Албаты ырызына турушкан,
Мактулу кызыл черүчилер,
Каланту кызыл партизандар
Сенин сыртына жыгылган.
Алтайга Советти тургузарга
Бистен ыраап баргылаган.

Ол күннен ала Аркытта
Кызыл мааны жайылды.
Жокту батрак жүргендердин
Онтузы, ыйы жоголды.
Сенин кырларында жайым кожондор
Комыстый койу чөйилгилейт.
Коммунизмнин улу башчызын
Сталинди мактап кожондогылайт!

Совет учун тыныбыс берерге
Ончобыс бирге түнөй турдыбыс!
Эй, ырысту советский Аркыт!
Көрдин бе бойыннын чырайынды?
Жолдорун сенин элбеген,
Сууларын сенин жарыган!
Онон артык жырга, Аркыт!

(П. К у ч и я к)

99 таскаду. Текетти бичип алыгар. Кычыру сөстөрдү керектү токтой түжеткен темдектерле бөлүп алыгар.

1. Күүнзеп турун ба нөкөр? 2. Сен бойун Гришанын отрядында болдын ба Фёдор? 3. Слер Санаш Санашевич оны эзендежип аларга кычырдаар ба? 4. Слер кайтаар өбөгөн? 5. Нөкөрлөр амыр-энчү учун ончобыс туружарыбыс! 6. Ой Волга төрөл суубыс бис ончобыс сени сүүп турубыс! 7. Кандый болгонун куучындап көрзөбөр капитан. 8. Эмди нөкөрүм ончозы түнөй. 9. Балачак сенин баштагың бйинен өтти.

100 таскаду. Эрмектеги баштачы кычыру сөс боло берер эдип, эрмектерди башкаландырып салыгар. Керектү токтой түжеткен темдектерди тургузып салыгар.

К ө р г ү з ү: *Стенгазеттин бажсалыгын Петя бичип беречи болгон. Петя, стенгазеттин бажсалыгын бичип берген.*

1. Надя резинканы кайдар салды? 2. Библиотекага Павлуша барып келер. 3. Балдар книганы кычырып жадылар. 4. Тошповев кандый жакшы кычырып жат! 5. Балдар шахматный кружокко бичидип жат. 6. Боробош бүгүн ненин учун кунугып жат?

101 таскаду. Кычыру сөстөрлө тузаланып, нөкөригерге письмо бичип беригер. Токтой түжетеп темдектерин керектү жерге тургузыгар.

34 §. Кириш сөстөр лө эрмектер.

I. Эрмектинг члени болбой, куучындажып турган кижинин эрмегине кожулып турган сөстөрдн кириш сөстөр деп айдар.

Кириш сөстөр башка-башка учурлу болор:

а) Ачынганын, сүүнгенин, уйалганын көргүзөтөп кириш сөстөр (*ырызыма, чынын айтса, менин кайкаарыма, менин уйадыма* онон до өскө).

Олзрдын көп сабазы *слердин ырызыгарга*, жылыбасан эмтир. (Л.) Онын айтканынан, *чынын айтса*, мен бир де неме ондободым.

б) Бүдүндирерин көргүзөтөп кириш сөстөр (*байла, айтпаза да, блааш жок* онон до өскө).

Слер бери *байла*, керекке келгенигер. *Айтпаза да*, ол жакшы журап жат. Слер, *блааш жок*, көп иштегенер, же документтерди биске көбөргө керек.

в) Бодоп айдатанын көргүзөтөп кириш сөстөр (*айса болзо, ошкош* онон до өскө).

Айса болзо, бүгүн ол жедип келер. Шуурган удабас токтоор, *ошкош*. Мен, *айса болзо*, бүгүн сен жаар келерим.

г) Шуулте кайдан бүдүп турганын көргүзөтөп кириш сөстөр (*менийинче, слердийинче, айтканынча, санаазынча* онон до өскө).

Иван Павловичтин айтканынча, городтон келген кижиси жаан эмес сынду болгон.

д) Алдында айткан санаа-шуултенин учурын тургуза айдып турган санаа-шуултенин учурыла колболу болуп турганын көргүзөтөп кириш сөстөр (*айдарда, анайдарда, башкалап айтса, темдектезе* онон до өскө).

Бу жыл жас эрте келер. *Айдарда*, кыра ижине эртелеп белеменер керек.

е) Санаа-шуултенин ээчий айтканын көргүзөтөп кириш сөстөр (*баштапкызында, экинчизинде* онон до өскө.) *Баштапкызында*, Жухрай бу жердин кижизи, *экинчизинде*, ол слесарь ла монтер учун, станцияда ишке де кирип алар арга бар.

II. Кириш сөстөрдөн өскө, кириш эрмектер де болор.

Эрмекке кирген кириш эрмектер эрмекле грамматика жанынан колболышпай жат.

Лажнай күдучинин (ол байлардын койлорын кабы-

5. Алтай тилдин грамм. II бөлүк.

рып жүрген) койлоры кенетийин жылыып турды. Менин адам, онын айтканынча, Сибирьде жаткан.

III. Кириш сөстү ле кириш эрмектү эрмекте токтой түжетен темдектер.

Кириш сөстөр лө кириш эрмектер запятойло бөлүнип жат.

Анайдарда, менин ижгенгем бузулып жат. Сен, мен бодозом, жакшы нажы болорын.

Кириш эрмектер, анчадала кениткен кириш эрмектер, төс эрмектен скобкала эмезе тиреле бөлүнип жат.

Бир катап (бу керек 1936 жылда болгон) мен жангыс-кан андап бардым.

Планды бүдүрери—оны кыйалта жок бүдүрер учурлу—бистен оной артык ишти некеп жат.

102 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кириш сөстөрдүн ле кириш эрмектердин алдына чийү тартып, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Эртең жакшы күн болор ошкош. 2. Сыйыным байла эртең келер. 3. Бистин драматический кружоктын озогы руководители катап бисте иштеерге жөбин берген ошкош. 4. Коловалов (анайда жань пекарьды адап турган) унчукпай, озо алтады. (М. Г.) 5. Суунын тожы байла эрте түжер болор. 6. Учы-учында бис шыйдынып алдыбыс. 7. Менин санаамла бис байла Крымга барарыбыс. 8. Айдарда ол эртең атанарга туры. 9. Баштапкызында онын школы озочыл экинчизинде ол бойы отличник.

103 таскаду. Берилген эрмектерге башка-башка учурлу кириш сөстөрдү кожуп салыгар.

К ө р г ү з ү: *Эңирде жааш жаар. Эңирде, байла, жааш жаар. Эңирде жааш жаар, ошкош.*

1. Карындажым автобуса барар. 2. Жааш жаады. 3. Жайгыда бис Москванын адыла адалган каналга экскурсияга барарыбыс. 4. Ыредүчи биске жань книга кычырды. 5. Бу курсак слерге жарабас. 6. Ол тушта мен де сүреен коркый бердим.

35 §. Э-э ле жок деген сөстөр эрмектин бажында ла учында.

Э-э ле жок деген сөстөр куучын эрмекте бүткүл эрмектин ордына туруп жат.

Сен киного барып жадын ба?—Э-э. Сен жань картина-ны көрдин бе?—Жок.

Эрмектин бажында турган **э-э** ле **жок** деген сөстөрдүн

кийининде өскө сөстөр турган болзо, олордын кийининде запятой тургузылып жат. *Э-э* ле *жок* тын айдылганда, олордын кийининде кыйгылу темдек тургузып жат.

Слерге бош жок по?—Э-э, бош жок. Жок! Мен качан да жөпсинбезим...

А жару. Жоксыйн турган *жок* деген сөсти айдылачы болуп турган *жок* деген сөслө булгабас керек.

Жок, мен бйгүн келбезим. Менде бйгүн бош бй жок.

104 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Жетпес токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар; *жок* ло *э-э* деген сөстөрдиг алдына чийү тартыгар.

1. *Э-э* андый уулду болорго ырыс (*Гриб.*). 2. *Жок* ол суунын үстинче туман агарып жат (*Жук.*). 3. Көрөргө ол жакшы, же каштак—бышкан жилек те *жок* (*Кр.*). 4. Слердин жаткан журтыгар анда ба *э-э* бис мында он жылдан ажыра журтап жадыбыс. 5. *Жок* мен оройтыбазым. 6. *Э-э* Советский Черү куннен кунге тыгып жат. 7. *Жок* бис женүлерибисти кемге де бербезибис. 8. Бистин класста коомой үренип турган бала *жок*. 9. Ойто буруларга жол *жок*. 10. Айса болзо сен *жок* деп айдарын. 11. Онын *э-э* дегенине бүтпес керек.

105 таскаду. Текетти бичип алыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

— Петя бисле кожо балыктап барар күүнин бар ба?

— *Э-э* бар.

— Же, айса кашпагай терген, онон өскө билерин бе бис удабас жүре берерис; бозом киргелекте биске шүүнди суудан чыгарып аларга керек.

— Мен эмди ле түрген шыйдынып аларым. Калак менде кармак *жок*. Мен таныштарыма барып келейин, олардо бар ошкош.

— *Жок* төрт барба, сени сакыырга бош *жок*.

— Же алдырбас мен айылга ла барып келейин. Жангыс ла слер мени сакып алыгар.

36 §. Эрмектеги кыйгылулар.

Кыйгылулар эрмектин члени болбой жат. Эрмектин өскө сөстөринен олар токтой түжер темдектерле бөлүнип жат.

Кыйгылулар эрмектин бажында турганда, олордын кийининде запятой тургузылып жат; кыйгылулар тын айдылып турганда, запятойдын ордына кыйгылу темдек тургузылып жат.

Батаа! Мында кандый жакшы жер...

Э жайла! Билгем болзом, барбас эдим.

Калак! Мен оны канайда көрбөй калдым.

Кыйгылу сөстөр катап катап айдылып турган болзо,
олор дефис ажыра бичилип жат:

Joо-joо, бажым ооруп жат.

Калак-калак, нөкөр, ого тийбе!

106 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетеп темдектерди тургузып салыгар.

1. Joо будым ачып жат 2. Батаа Алтын-Көлдүн жара-
жын 3. Калак-калак меге тийбегер 4. Ме бу акчаны ойто
ал 5. Ура ура 6. Эй анда кем 7. А-а көрүп ийдин бе
8. Батаа ончозы таныш улус эмтир 9. Чу-чу деп адын
мендеди турган 10. Калак-кокый ат жескинди 11. Эй бал-
дар бери келигер 12. Ура бистин команда жеңди 13. Ба-
таа бис журттын он жаны жаар барып, аза бердибис

II. КОЛБОЛУ ЭРМЕКТИҢ СИНТАКСИЗИ.

37 §. Колболу эрмек керегинде текши сведениелер.

Тегин эрмектер колболу эрмекке табышканы ла башбилдирткени аайынча биригип јат.

Бирүзи бирүзинен камааны јок, тенг учурлу эрмектерден бүткен колболу эрмекти табышканду колболу эрмек деп айдар.

Карлагаштар учуп барды, уйалары ээн артты.

Турган тайга карарып турат, куру өткөйрө чибі көгөрөт, тоштын алдында суучак суржурайт. (II.)

С х е м а а а й ы н ч а т а б ы ш к а н д у
к о л б у у м ы н а й ы п к ö р г ү з и л и п ј а т :

Баштапкы эрмек

Экинчи эрмек

Карлагаштар учуп барды,

Уйалары ээн артты.

Бир эрмек экинчи эрмектен камаанду болуп, бирүзи бирүзин јартап турган эрмектерден бүткен колболу эрмекти башбилдирткендү колболу эрмек деп айдар.

Күнбадыш јаар туман барарда, бойынын јорыгын караван узаткан. Мында баштапкы эрмек экинчи эрмектен камаанду, ненин учун дезе, баштапкы эрмек экинчи эрмектин *узаткан* деген айдылачызын јартап, **качан?** деген суракка каруу берип јат:

С х е м а а а й ы н ч а б а ш б и л д и р т к е н д у
к о л б у у м ы н а й д а к ö р г ү з и л и п ј а т :

Экинчи эрмек.

Бойынын јорыгын караван узаткан.

качан узаткан?

Баштапкы эрмек.

Күнбадыш јаар туман барарда,

Башбилдирткендү эрмек төс эрмектен ле кош эрмектен бөдүп жат.

Экинчи эрмектен камаанду болуп, оны жартап турган эрмек кош эрмек деп адалар.

Кош эрмек, шүүлтези аайынча, төс эрмектин кандый бир сөзине баштанып, онын сурагына каруу берип жат.

Башбилдирткендү колбууда бир де эрмектен камаанду болбой турган эрмек төс учурлу эрмек деп адалар.

Бир төс учурлу эрмекке канча-канча кош эрмектер кожулардан маат жок.

Кыш келгенче, суулар тонгончо, апшыяк канча-канча каттап андап барып келди.

Тегин эрмектер колболу эрмекке мынайда колболыжып жат:

1. Колбочылар ажыра:

Тан кайда да кызарбай турды, је күнчыгыш жарык берди (Т.).

2. Колбочылары жокко, жаныс ла интонация ажыра:

Ай көрүнбей турды: ол тушта ол орой чыгып турган. Эртен турадан ала тенери аяас: тан өрттий күйбей жат, ол кызылтым өңиле кызарып жат.

Тегин эрмектер колболу эрмекке колбочы жокко колболышканда, ондый эрмек колбочызы жок колболу эрмек деп адалып жат.

107 таскаду. Озо баштап табышканду колболу эрмектерди бичип алыгар, онын кийининде башбилдирткендү колболу эрмектерди бичип алала, озордын төс эрмектеринин алдына чийү тартыгар.

1. Салкын шуулап турды, агаштар жайканыжып турды. 2. Түш өйи өткөн кийининде, салкын шык болуп, айлан-дыра тымык, энчү боло берди. 3. Богочынын жолы жандырма болгон учун, өлгөн экелип жаткан Саймунун чанагы улам ла антарылып турды. 4. Андап барган Карамайга ла Амырга ырыс болбоды: кере түжине бир ле койон көрдилер. 5. Койон бойы кичинек, буттары дезе майчык: калып мантаар болзо, маны түргөн, казазы жаан. 6. Кара агаштын ары жанынан бир элик элес этти, удаган жок оны ээчий бир бөрү мантап барды. 7. Озо ыраак жерден сыгынын эткен коо үни угулды, анча-мынча болгон кийининде кара агаштын эдегинде бойы көрүнүп келди. 8. Сүрү туунун бажында балазын ээчидип алган керекшин жүрди, алтыгы жаны жаар куран турды.

108 таскаду. Берилген эрмектердин схемазын журап, колбуунун аайын айдып беригер.

1. Жааш өдө берди, күн чыгып келди. 2. Булуттар таркай берерде, жылдыстар көрүнө берди. 3. Журт жуук болгон билдирерде, аттар бойынын базыдын түргөндөдү.

ийди. 4. Ямщик сыгырып ийди—аттар мантай берди. 5. Күн чыгып келерде, бис городко жеттибис. 6. Кезик үренчиктер журап туры, кезиктери десе плакаттар илип туры.

109 таскаду. Текстти бичип алыгар. Кандый эрмек болуп турганын айдып беригер.

Зоя КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ.

Зоя Космодемьянская тогузынчы класста үренген. Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, ол партизанский отрядка жүре берген.

Өштүнинг тылында ол жалтанбай иштенген, је немецтер оны тудуп алган. Олор, Зояны шылап, партизандардын жакынган јерин айдып берзин деп, некеп тургандар. Зоя унчукпады. Оны сүреен кыйнагандар: агашла соккылап, декабрь айдын соогына жыланаш, чамча јокко оромло бастырып, ажанарга да бербегендер. Ол бастыра кыйынга эрчимдү чыдажып, өштүге бир де сөс айтпады.

Ол тушта немецтер Зояны бууп саларга јөптөшти. Олор площадька албатыны жууп алып, Зояны ол площадька әкелдилер. Буу онын тамагын туй алып ийди. Өлүм онын алдында турды. Је, анда да Зоя, неден де жалтанбай, тын кыйгырып ийерге күчин тапкан:

— Нөкөрлөр! Мен коркыбай өлүп турым! Албаты учун өлбөргө—ырыс... Эзен болзын! Коркыбай, тартыжыгар! Бис-де Сталин! Сталин келер!

Анайда Зоя Космодемьянская бистинг Төрөл учун өлүп калды.

Өлгөн кийининде Совет Башкару ого Советский Союзтын Геройы деп ат адап берген.

КОЛБОЛУ ТАБЫШКАНДУ ЭРМЕКТЕР.

38 §. Колбочызы јок табышканду колболу эрмектер.

Алтай тилде колболу табышканду эрмектер, көп сабазында, колбочы јокко, јаныс ла интонация ла пауза ажыра колболыжып јат.

Олор санаа-шүүлте аайынча мынайда бөлүнип јат:

1. Улай барган действиенин учурын көргүзип јат:

Јас башталды, чечектер јайылды. Тан ада берди, куш-каштар кожондожсо берди.

2. Јаныс бйдө өдүп турган действиенин учурын көргүзип јат. *Салжын согуп турды, јанмыр жаап турды. Айлар айланып өтти, жылдар жылыжып короды.*

3. Эки башка действиенин удурлажып турганын көргүзүп жат:

Адазы уулын үредип жат—уулы күйлүмзиренип угуп жат. Баатырдын колында арслан жобожып жат, коркынчак кижиси койонды да арсланга бодоп жат.

4. Действиени ле онын результатадын көргүзүп жат:

Мылтык адып ийди—табыжы жаңылана берди.

39 §. Колбочызы жок табышканду колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер.

1. Жаныс өйдө өдүп турган эмезе улай барган действиенин учурын көргүзүп турган колбочызы жок табышканду колболу эрмектердин ортозында запятой тургузылып жат.

Челмеш айылына кирди, бай карындаштары ойто жана берди.

2. Эрмектер бойынын үйезинде колболу бололо, ичинде запятойлу болзо, олардын ортозында запятойлу точка тургузылып жат.

Бистин бажыбыстын үстүндө сууккуштар учкылап турдылар; олардын кезиги бистин жаныбыска түйжөргө айланыжып турдылар, ошон кенетийин төмөн октый түйжүп, жаныбыска келип, учкылап турдылар.

3. Неменин аайын түргөн солып турганда, ол эмезе кандый бир действиенин результатады кенетийин боло бергенде, ондый колбочызы жок табышканду колболу эрмекте тире тургузылып жат. *Куруды түйжө берди—оныла кожого качаган тамма кача берди. (Кр.)*

4. Действиенин удурлажып турганын көргүзүп турган табышканду колболу эрмектердин ортозында база ок тире тургузылып жат.

Тенери айазып жат—күн сооп жат.

110 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой түшкен темдектердин учурын айдып беригер.

Күкүрт өткүрө биске жайым күн чагылды, улу Ленин биске жолды жарытты. 2. Үредүчи лекция кычырып турды, студенттер бичип отурды. 3. Мен городко барарга санангам—адам божотподы. 4. Он жаныма күн чалып турат, сол жаныма ай чалып турат, маңдайыма чолмон тийип турат. 5. Текенин мүйүзи тенериге жеткенин кем көргөн, төөнүн куйругу жерге жеткенин кем көргөн. 6. Экүзи көрүп жат, экүзи үзүп жат, экүзи жытап жат, бирүзи тойбой жат. 7. Шонкор өрө учат—жылан жерге жапшынат.

111 таскаду. Стихти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар. Стихти эске үренип алыгар.

АНЧЫ.

Тандакталып таг көрүнди.
Уйкудан анчы ойгонды
Алты кырлу мылтыгын
Жазап аыктап көрди.
Кеден конычту жеңил өлүгин
Алган бойынча түрген кийди
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мендеди.
Куулгы одынды ичкери салды
Кызыл жалбыжын чөйилтип ийди
Куулы чөйгөнине чайды асты
Бачым кайнаарып сакый берди.
Чөйгөндө чай кайнаганча
Анчынын санаазы токтобой турды
Алтын түктү айу көрөргө
Болчок жүреги сөгулып турды.

(П. К у ч и я к.)

112 таскаду. Стихти бичип алыгар. Једишпес токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

КҮС.

Тенериле булуттар жылыжат
Күннин чогы там астайт
Түш улам кыскарат
Агаштар бүрин, кунукчыл шылырадып,
Бир эмештен түжүрип тургылайт.
Јаландарга туман јайылат
Кастар чуркурап, үүрлежип,
Түштүк јаар ууланып учкылайт.
Кунукчыл өй жууктады
Ноябрь ай башталды.
Эртен тура соок турат
Кырада иштер токтоды.
Ач бөрү јем бедреп,
Эне бөрүле јолго чыкты.
Бөрүни сескен ат шоокырат
Јорыкчы кижи адын камчылайт.
Эртен тура күдүчи
Малды јаланга чыгарбайт
Тал түште уйларды амырадарга
Онын шооры кычырбайт.

(А. П у ш к и н.)

40 §. Колбочылу колболу табышканду эрмектер.

Тегин эрмектер колболу табышканду эрмектерге колбочылар да ажыра биригип жат. Тегин эрмектерди колбойтон колбочылар учуры аайынча мындый группаларга бөлүнүп жат:

1. У д у р л а ж ы п т у р а р *је, дезе* деген колбочылар шуултези аайынча удурлажып туратан эрмектерди колбоп жат:

Күнчыгышта тан жарыырга турды, је жылдыстар азийдагызындый ок жалтырап турды. Туранын көзнөктөри жабылу турган, эжиги дезе кайра ачык болгон.

2. Ў л е ш т и р е р *эмезе, ол эмезе, та* деген колбочылар тегин эрмектерди колбоштырып, кандый бир неменин талдаган аайын көргүзүп жат.

Суунун йстинче чичке мөнгүн жолычак суркурай берди. Эмезе талайдан кирген жаан балык кыймыктанды, эмезе чочыган ййр кастар көдйрилип чыкты. Та эжик калт этти, та тышкары кандый да жарт эмес табыш угулды. Журтхозяйственный выставкага ол эмезе мен барарым, ол эмезе сен барарым.

3. *Бирде* деген колбочы кандый бир неменин селжи п турганын көргүзүп жат.

Бирде аралдан куш учуп чыкканы көрйнет, *бирде* тйлкй арал ичине кире бергени көрйнет.

113 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Табышканду колболу эрмектердин колбочыларынын учурын айдып беригер. 4-чи эрмектин схемазын журап салыгар.

1. Жердеги кар кайыгалак, жүрегиме дезе яс суранып турат. 2. Ол кобыда та туристтер келип токтоды, та кузукчы улус амырап аларга тура түштилер. 3. Бирде чурананын жараш ойыны угулат, бирде кемнин де жараш уни угулат, бирде дезе бијенин табыжы угулып турат. 4. Эртен турадан ала булутту күн болды, је эниргерн тенерн айаза берди. 5. Кар табынча кайылып турды, агапштын аразы дезе чыкту болды. 6. Бирде бис Алтын-Көлдө балыктап жадыбыс, бирде онын тууларында андап жүредис. 7. Алтайдын йштарында кузуктап алар кузугы да көп, андап табар аны да көп. 8. Бис эмезе бу сууда токтоп балыктаарыс, эмезе кырдын ары јанындагы көлдө барып балыктаарыбыс. 9. Күн айазып турды, је соок ол ок киреде турды.

114 таскаду. Берген эрмектерди бичип алыгар. Шүүлте аайынча келишкен табышканду колбочыларды тургузып тургыгар.

1. Карагай агаш жабыс жерде өзөт, мөш агаш ... бийик тайгада өзөт. 2. Жастын жараш күни келгелек, ... Барлай ого сүүнип, секирип жүрди. 3. ... балдардын омок үндери угулат, ... ол үндерле кожо кандый да жараш кожон угула берет. 4. Бис көлөткөгө кирип отурдыбыс, ... анда да изу болды. 5. Онын тизезинде бичик жатты, ол ... оны кычырбады. 6. Маша жадып уйуктай берди, энеси ... малтаны алала, суу жаар ууланды. (Л.Т.) 7. Владимир стихтерди бичиир эди, ... Ольга олорды кычырбайтан. (П.) 8. Тоорчыктар жанып келди, олордын омок үндери ... садка толо берди. 9. Күн чалып турды, ... соок там ла тыгып турды. 10. Өзөктө ... сыгыннын үни угулат, ... аңчынын амырты тартканы жаңыланат.

41 §. Колбочылу табышканду колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер.

Табышканду колболу эрмекке кирген эрмектер бойы бойынаг жаантайын запятойло бөлүнип жат. Ол запятой табышканду колбочылардын алдына тургузылып жат.

Бирде ол биске улай кирип жат, бирде айдын бажында ла келет. Жааш токтой калды, же күй булутту турды.

А жару. Дезе деген колбочы экинчи эрмектин ортозында туруп, кандый бир неменин удурлаштырар аайын жартап көргүзүп, эрмектерди колбоштырып жат. Запятой дезе качан да болзо, удурлаштырар эрмектин алдына тургузылар.

Онын жаан уулы Москвада үрөнип жат, кичи уулы дезе Горно-Алтайскта. Иш кижини азырап жат, жалкы дезе үрөп жат.

115 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып, жартап айдып беригер.

Жорыктын учинчи күнинде Семенек ыраакта суу суркурап турганын көрүп ийди. Суу онын алдында элбек жайылып жатты. Күн ака берди тенеринин кызыл өңи дезе сууда көрүнип турды. Айландыра кееп ле тымык болды. Семенек пенинг де учун кунуга берди. Ыраагында кандый да журт көрүндү сол жанында ла он жанында дезе кырлар чөйилип турды. Семенек суунун жанына түжүп келеле, бирде бир жанына бирде экинчи жанына карап көрүп турды же азыйдагызындый ок ээн ле тымык болды. Жаңыс ла онын буттарынын жанында соок суу чугулду чайбалып турды тенериле дезе кандый да куштар ээчий-деечий учуп турды. Онон до тын кунугып, ол жаратты өрө базып отур-

ды је кайда да кандый да кижн јок болды кандый да та-
быш угулбай турды.

116 таскаду. Текетти бичип алыгар. Токтой тўжетен темдектерди тургузып, јартап беригер.

ЛЕНИНГРАД—ГОРОД-ГЕРОЙ.

Оштү Ленинградты олјолоп аларга сананган. Оштүнин черўлерн Ленинградтын јанына келип, оны туй курчап алгандар. Кейде фашистский самолёттор учуп турды пушкалар адып турды миномёттордын миналары шуула-жып турды пулемёттор тарсылдап турды.

Оромдорго туралардын культурный байлыктардын улустын ўстине снарядтар бомбалар ла гранаталар тўжуп турды.

Ленинградта јаткан улус бойынын төрөл городын ко-рыырга ончозы бир болуп көдүрилди. Олор ачанадан соок-тон шыралап кыйналып та турза је оштүге бактырбагандар.

Советский Черў ле Военно-Морской флот Ленинградта јаткан албатынын ла мактулу партизандардын болужыла оштүни оодо согуп, туура чачып салгандар.

Ада-Төрөл учуп улу јуунын кийининде Ленинградта фабрикалар ла заводтор орныктырар иштер өткөн. Јаңы предприятиялер төзөлгөн. Ленинградта иш ле јүрүм ойто ло кайнай берди. Ленинградтын ишмекчилери, бистин орооннын бастыра ишкүчиле јаткандарына кычыру эдиң, бешјылдыкты төрт јылга бүдүрип салдылар.

117 таскаду. Озо баштап укташ члендү эрмектерди, онын кийининде табышканду колболу эрмектерди бичип алыгар. Керектү јерлерге токтой тўжетен темдектерди тургузып салыгар.

Бистин төрөл орооныбыста мундар тоолу заводтор тө-зөлөт төрөлистин картазы күнүн сайын кубулат. Суулар да јаны јерле агат ээн де чөлдөрдө јажыл јараш өзүмдер өзөт. Владимир Ильич Лениннин адыла адалган Волго-Донской каналла пароходтор баржалар катерлер өрө-тө-мөн јүрүже бердилер. Бу ончозы улу Сталиннин шўўте-зинин ле кичеemelинин шылтуузында бүткен. Улу Ленин албатыга чындык јолды көргүскен улу Сталин Лениннин баштап салган керектерин ол чындык јолло апарат.

42 §. Башбилдирткендү колболу эрмектер.

Башбилдирткендү колболу эрмектер төс эрмектен ле кош эрмектерден бүдүп јат.

Кош эрмек төс эрмекле колбочы јокко до, колбочы да ажыра колболыжып јат.

Башбилдирткендү колболу эрмектин ичиндеги кош эрмектер төс эрмектин жайылган члендерине түңейлежиң жат.

43 §. Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжетен тсмдектер.

Башбилдирткендү колболу эрмектердин ичинде кош эрмектер төс эрмектен запятойло бөлүнип жат.

Лениннин адыла адалган Волго-Донской канал бүүдерде, жүстер тоолу керептер Кара талайдан Ак талай жаар барар болды.

Кош эрмектин айдылачызына улантылар эмезе бөлүгөштер кожулганда, запятой омордын кийининде тургузылат.

Жаркынду күйн кырлардын баштарын жарыдып ийерде ле, боро туман бүктөрле жайыла берди.

Пароход Астраханьга једип келерде ле, бозом кире берди. Звенелор мёрйлдишкөн учун, бльнник планы эки жүс процентке бүүдүйн калган.

Кош эрмек төс эрмекле колбочылар ажыра колболышканда, запятой колбочылардын алдына тургузылып жат.

Сүрекей соок болды, оной улам бис јорыкты токтодып салдыбыс. Бистин библиотекада керектј бичик јок болгон, онын учун мен оны областной библиотекадан алдым.

Эки ол эмезе үч сөслө айдылар колбочыларды колболу колбочылар деп адап жат. *(Ненин учун, ненин учун дезе, ол эмезе оной до өскө).*

Колболу колбочыларда запятой бир катап тургузылып жат.

Је кош эрмектер төс эрмекле ненин учун дезе деп колболу колбочы ажыра колболышканда, запятой колбочынын алдында да, кийининде де тургузылып жат.

Ол бу жыл институтка јренерге келбеген, ненин учун дезе, бир ай тын оорыган.

44 §. Кош эрмектердин бүдүмдери.

Кош эрмектердин айдылачызы *кан-ган, ар-ер, канча-ганча, калак-галак, кажын-гежин* деген кожулталу адылу глаголдын кеберлериле (эренисле) айдылып жат.

Кош эрмектер эрмектин члендеринин сурактарына каруу берип жат. Оморго тургускан сурактын учурына көрө, мындый кош эрмектер болуп жат: **к о ш к о н** (дополнительный) **к о ш э р м е к т е р** **л е о б с т о я т е л ь с т в е н н ы й к о ш э р м е к т е р.**

45 §. Кошкон кош эрмек.

Кошкон кош эрмектер төс эрмекле деп деген колбочы ажыра колболыжып, *нени? не?* деп сурактарга каруу берип жат.

Лобош жаш француз казыр тоножы болуп барар деп, бир де кижиси сеспеди. (II.) Бу эки жол кайдар уланып жат деп, мен эки жолдын белтиринде туштаган кижиден сурадым. Вистин экскурсиянын маршруды кандый болор деп, мен үредүчиден сурадым.

118 таскаду. Текетти бичип алыгар. Кошкон кош эрмектер төс эрмекле не ажыра колболышканын айдып берингер.

1. Ол кайдар барып жаткан деп, мен оноң сурадым. 2. Оноң ары барбазыбыс деп, экскурсант айтты. 3. Володя, анчы кижинин адына минип келгем деп, тееркеп турды. 4. Үредү жылды жакшы божодолы деп, үредүчи айтты. 5. Ол жалтанбас та, жакшы да кижиси болгон деп, ончозы айдыжатаң. 6. Машиналарга урар неме табылар деп, айтпадым ба? 7. Мен, кардын үстинче басып бараткам деп, түжендим.

46 §. Обстоятельствственный кош эрмектер.

Обстоятельствственный кош эрмектер төс эрмектеги действие канайда өдүп турганын көргүзүп, *качан? канайда? не керектү? нениң учун? неден улам?* деген сурактарга каруу берип жат.

Бойынын учурына көрө мындый обстоятельствственный кош эрмектер болуп жат: *ойин, амадузын, шылтагың, молжузын, лаптузын, жөпсигенин, ле действиенин, эдилип турган аайын* көргүзөтөн кош эрмектер.

47 §. Ойин көргүзөтөн кош эрмек.

Ойин көргүзөтөн кош эрмек төс эрмектеги действиенин өдүп турган ойин көргүзүп, *качан?* деген суракка каруу берип жат.

Кош эрмектер төс эрмекле јерлечи кубулткышта турган мындый адылу глаголдын кеберлериле айдылган айдылачы ажыра колболыжып жат.

I. Өткөн өйдө турган *кан-ган* кожулталу адылу глаголдордын кебериле (эренисле) айдылып турар.

*Баштапкы кар жааганда, агарган јердин үсти јараш көрүнөт. (Јердин үсти качан јараш көрүнөт?—*деген су-

рактын каруузы *баштапкы кар жааганда* деген кош эрмек болуп жат).

А ж а р у. Өйи көргүзөтөн кош эрмектин кан-ган кожулгалу айдылачызына *соондо, кийининде* деген улантылар да кожулып турар.

Жааш токтоп барган соондо, ол адын ээртеп алала, жүре берди.

(Ол качан жүре берди?—деген сурактын каруузы—*жааш токтоп барган соондо* деген кош эрмек болуп жат.)

Айылчылар жүре берген кийининде, энем бисти чайлатты. (Энем бисти качан чайлатты?—деген сурактын каруузы айылчылар жүре берген кийининде деген кош эрмек болуп жат.)

II. Келер бйдө турган *ар-ер-ор-өр* кожулгалу адылу глаголдын кебериле (эренисле) айдылып турар.

Күн изиште, чалын кургай берет. Тан адарда, бис ишке барарга тергендибис.

III. Кош эрмектин ле тбс эрмектин действииелери жаныс бйдө бдуп турганда, кош эрмектин айдылачызы *канча-ганча* кожулгалу адылу глаголдын кебериле айдылып турар.

Карындажым бу бичикти кычырганча, мен эки бичик кычырып божодорым. Энем курсак белегегенче, мен бодолголорды бодоп саларым.

IV. Кош эрмектин действииези тбс эрмектин действииезинен озо бдуп турганда, кош эрмектин айдылачызы *калак-галак* кожулгалу адылу глаголдын кебериле айдылып турар.

Ноборлорим келгелекте, мен туранын ичин жуунадып саларым. Үреду башталгалакта, ончо балдар керектү учебниктерди садып алды.

V. Келер бйдө болор действииенин молжузын көргүскенде, кош эрмектин айдылачызы *кажын-гажын* кожулгалу глаголдын кебериле айдылып турар.

Санаш бистин айылга келгешин, бис эжү уруктор белетеерибис.

VI. Тбс эрмектин действииези кош эрмектин действииезинин кийининде ол ло тарый түргөн улай барганда, *ганген, ар-ер* кожулгалу айдылачыларга *ла* деген бөлүгөш кожулып жат.

Жерге карануй түшкенде ле, аңчылар одуга жедип келетендер. Колхозтын электростанциязы бүдөрдө ле, дөревне жаркынду отло жарый берди.

А ж а р у. Кош эрмектин айдылачызы болушчы глаголду ылгана-чылардан бөткенде, *ле* деген бөлүгөш болушчы глаголдын алдында да турардаг маат жок.

Тракторист тракторын токтодып ла ийерде, айландыра тым боло берди. Амыров туранын ичине кирип ле келерде, столдогы лампа өчү берди.

119 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Өйүн көргүзетен кош эрмектердин алдына чийү тартып салыгар.

1. Бис агаш аразында алты күнге улай кеме жазаары-быста, ол кижин күнүн сайын бистинг одобыска келип турды. 2. Тан адып турарда, тан атту он кижин деревнеге кирди. 3. Жааш жаарда, кастын балдары таскактын алдына жажынды. 4. Айылыма жанып келеримде ле, кар токтой берди. 5. Тийин калыырда, буттары элес эдиپ турат. 6. Кыйгы-табыш чыкканда, Каштанка чочып, ээзи жаар мантап келет. 7. Ээзи оны эркеледип турарда, Каштанка кайкап, айландыра айкап турды. 8. Карманынан сыбыскы чыгарганча, жанында отурган кижин бойынын сыбыскызыла ойной берди. 9. Мыкайлаш сууну экелерде ле, онон-мынан көнөктү, аякту улус жүгүрижин келдилер. 10. Жыш агашты өдө берерде, Иван Кузьмич ташка отуруп, тынтанды.

120 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Керектү темдектерин тургузып, өйүн көргүзетен кош эрмектер төс эрмекке канайда колболышканын жартап беригер.

1. Түн кире берерде бис от камызып алдыбыс. 2. Күрен күс једин келерде јердеги өлөң лө чечектер саргара берди. 3. Чапты уйкудан ойгонголокто ого айылдаш уулчак келди. 4. Күн ашкалакта бис малды кобы ичине түжүрип салдыбыс. 5. Карындажым экзамендерди табыштырып ийерде мен ого бичик сыйлап бердим.

121 таскаду. Берилген тегин эрмектерден өйүн көргүзетен кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрип салып, токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

К ө р г ү з ү : *Жылу салжын сокты. Кар кайылып турат. Жылу салжын соккондо, кар кайылып турат.*

1. Сентябрь ай жууктап турды. Балдар үредүге беле-тенди. 2. Аш бышты. Комбайндар јаланга чыкты. 3. Ол төрөлин мактап кожондоды. Бис јилбиркеп уктыбыс. 4. Кыра ижи божоды. Колхозчылар аш түжүминин байрамын байрамдады. 5. Лётчик самолёдын аэродромго отургусты. Бис онын јанына жүгүрип келдибис. 6. Чугулду салжын сокты. Яблонянын кургак јалбырактары јерге түшти. 7. Түн кирди. Јорыкчылар деревнеге конорго түшти. 8. Јас башталды. Колхозчылар кыра ижине чыкты. 9. Откүн салжын согуп турды. Балдар айылдан чыкпай отурды. 10. Бичигим табылбай калды. Мен сүрекеј ачуркандым.

48 §. Амадулу кош эрмек.

Амадулу кош эрмек төс эрмектин действиези не керектү эдилип јатканын көргүзип, *не керектү?* деген суракка каруу берип јат.

Амадулу кош эрмектер төс эрмекке *деп* деген колбочы ажыра колболыжып јат. Је, көп сабазында, кош эрмектин айдылачызы јарты јок кеберлү (амадулу) глаголло айдылып јат.

Абра кыр төмөн түшпезин деп, бис тегеликтердин алдына таштар салып койдыбыс. Школго бйинде једин келерге, бис базытты капшайлаттыбыс.

122 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Амадулу кош эрмек төс эрмекке кандый кебер ажыра колболышканын айдып беригер.

1. Детдомдогы балдардын кийими түнгей болзын деп, директор бир өңдү бөс садып алды. 2. Экзамендерди јакшы тударга, јетинчи класстын үренчиктери үредү јылда сүреен көп заниматься эткиледі. 3. Бойынын јерине түн киргенче једин аларга, Саду сүрекеј күүјүренди. 4. Үредүчи болорго, көп үренер керек. 5. Күннин чыкканын јакшы көрүп аларга, бис төңөзөктің үстине эштежип отурып алдыбыс. 6. Письменный иште јастыралар этпеске, үренчиктер көп бичик кычырып јат. 7. Бисле кожо кожондошсын деп, бис оморды ончозын бери кычырып алдыбыс. 8. Тураның ичинде серүүн болзын деп, энем көзнөктөрді көжбөблө јаап салган. 9. Школдың ичи ару-чек болзын деп, үренчиктер санитарный комиссия тудуп алды.

49 §. Шылтакту кош эрмек.

Шылтакту кош эрмек төс эрмектеги айдылып турган действиенин шылтагың көргүзип, *ненин учун? неден улам?* деген сурактарга каруу берип јат.

Шылтакту кош эрмектер төс учурлу эрмекке *ненин учун дезе, неден улам, оның учун, оның керегинде* деген колбочылар ажыра колболыжып јат.

Бүгүн үйуктабадым, ненин учун дезе, түниле поезд сакып отурдым. Ол үч ай командировкада болгон, оның керегинде мен ого туштап болбодым.

123 таскаду. Примерлерди бичип алыгар, шылтакту кош эрмектердин алдына чийү тартып, керектү јерлерде запятой тургузып салыгар.

1. Алёша көктөштин сүмеленип турганын көрүп, каткырып турат ненин учун дезе көктөш баспактын тууразынан келеле, ашты эптү чокуп турат. Чынаркак кызыл-төштөр дезе эменш тенексү оның учун тузак јаар үүрле

ээжилип, бойлоры киргилейт. (М.Г.) 2. Менин ийдим кенетийин селт этти неден улам десе кандый да неме сезип ийди. 3. Бу бичиктерди ал ненин учун десе омор сего керектү болор. 4. Сырга бодолгоны бодоң болбоды ненин учун десе ол эки урокто болбогон. 5. Өлөн чабар ой башталган онын учун бистин колхозтын балдары ончозы өлөн ижине чыкты. 6. Бу жыл колхозчылар ашты эрте жууп салган ненин учун десе машиналар көп болгон.

50 §. Лапту кош эрмек.

Лапту кош эрмек төс эрмекте айдылып турган действиенин результатадын көргүзүп, төс эрмекке *айдарда, торт, андый болгондо, анайдарда*, омон до өскө колбочылар ажыра колболыжып жат.

Бис сыражай ла кырдын бажында отурдыбыс, анайдарда ыраакта өзөктөр жакшы көрүнип турды. Кара-Кыстын сүйүнгени сүйрөөн болгон, торт эрмек те айдып болбоды.

124 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектерге сурак тургузуп, эрмектин бүдүмин айдын беригер. Токтой түжетен темдектерди тургузуп салыгар.

1. Өлөн чаап жаашка алдырттыбыс айдарда жылынып аларга оду одуруп алдыбыс. 2. Эки минуттын бажында перемен божоп калар айдарда мен библиотекага барбазым. 3. Мен эки куш өлтүрдим же оморды жип болбос болгон ненин учун десе омордын эди балыкка жытанып турды. 4. Он минуттын бажында тенерини булуттар бүркеп ийди айдарда жылдыстар да ай да көрүнбей турды. 5. Жааш удабай ла токтой берген айдарда жорыкты бис омон ары узаттыбыс. 6. Ат чочыйла, кенетийин туура калып ийди айдарда мен арай ла жыгылбадым.

51 §. Молжулу кош эрмек.

Молжулу кош эрмек төс эрмектеги айдылып турган действие кандый айалгада өдөтөнүн көргүзүп жат.

Молжулу кош эрмектер төс эрмекке *за-зе, зо-зо* кожулталу айдылачы ажыра ла *болзо* деген колбочы сөс ажыра колболыжып жат. Же, кезик аразында, *за-зе* кожулталу айдылачыга *ла* деген бөлүгөш кожулып жат.

Өзүмдерди сугарбас болзо, омор чалдыгып калар. Нөкөрлөрдүн ортозында жөн жок болзо, омордын кереги неге де жарабас. (Кр.)

Ол городко барза ла, бичиктер садып алып жат.

125 таскаду. Текстти бичип алыгар. Кош эрмектердин бүдүмин көргүзгөргө. Токтой түжөтөн темдектерин тургузып салыгар.

1. Күн айасса бис мешкелеп барарыбыс. 2. Экзамендерди табыштырып ийзем лагерьге барарым. 3. Калганчы урок божозо ло бис репетицияга барарыбыс. 4. Ончо балдар кичеенип үрөнгө экинчи жылга бир де кижин артпас. 5. Орус тилди жакшы үрөнгө алайын дезен көп бичик кычырып тур. 6. Мечик бододы: эмди ол база катап удур адар болзо онын турган жерин билип аларлар. (Ф.) 7. Эки будым оору да болзо кырдан кем жок түжүп келдим. 8. Алтайга келген болгон кандай жараш туулар көлдөр жалаңдар көрөр экин! 9. Ичинди ойинде бүдүрүп болбозон мени болушка кычыр.

52 §. Лөпсинер кош эрмек.

Лөпсинер кош эрмек төс эрмекте айдылып турган шүүлтеге удур шүүлте айдып турар.

Лөпсинер кош эрмек төс эрмекте *де* деген колбачы ажыра *ла болзо* деген сөс ажыра колбачып турар: *де* деген колбачы *болзо* деген сөстин ле *за-зе, са-се* кожулталу айдылачынын алдында да, кийининде де турар.

Бу сууда балык кирелү де болзо, кармакту он кире кижин отурды. Мен ого акчаны берзем де, узак ойгө берерим. Бойы чылаган да болзо, ол база бир канча километр ойп барды.

126 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектердин алдына чийү тартыгар. Кош эрмектердин бүдүмин айдып беригер. Токтой түжөтөн темдектерин тургузып салыгар.

1. Авиаторт жар чике турза маяктын сол жаны жар Москванын адыла адалган каналдын башталганы көрүнүп жат. 2. Кырга чыгып көрөр болзо Кадын суу көрүнүп жат. 3. Устинен көрзө Горно-Алтайск бойынын садтарыла, эки агын суузула жараш көрүнүп турды. 4. Керек сыраңай тал түштин ортозында да болуп турган болзо Петька неме билбечи болуп турды. (В. Кат.) 5. Меге иш табылбас деп санаган мен приказчикке сапог арчырга, кудай учун, суранып аларым, эмесе Федьканын ордына пастухтын болушчызы болуп иштеерим. (Чех.) 6. Гаврикке жүк ле он жаш болуп барган да болзо таадазы ого жаан керек жакып турды. (В. Кат.) 7. Поездин атанар ойине жетире бүткүл жарым час арткан да болзо Петька энезиле оройтып каларга коркыгандар. 8. Айылдын эжиги кагылып калган да болзо же анда кижин жатпай турганы билдирбей турды. 9. Каштанканын жип салган курсагы көп тө болгон болзо же ол тойбоды. (Чех.) 10. Кырдын бажына ол ок күнде же-

дип аларга күүрөнгөн де болзобус је канайда да једини болбодус.

53 §. Действиенин эдилип турган аайын көргүзип турган кош эрмек.

Действиенин эдилип турганын көргүзөтөн кош эрмек төс эрмектин действиези канайда өдүп турганын көргүзүп, *канайда? канайып?* деген суракка каруу берип јат.

Андый кош эрмектер төс эрмекке *чылап, ошкош, дый-дий* деген колбочылар ажыра ла *ча* деген кожулта-лу эренистерле колболыжып јат.

Анда *јаркынду жылдыстар, көп одулар ошкош, кош-той-коштой мыылдажып турды. (П.К.) Оттын жалбыжы, чапкынду суу чылап, труба ажыра чыгып, өрө көдүрилип турды. Сенин бичип алганынды, кандый ла кижси күчсинбей кычыргадый эдип, бичиир керек. Мен, слердин ле айтканыгарча, эдип саладым.*

А јару. Колбоштырар колбочылар эрмектин учында турганда, андый эрмектерде запятой тургузылбай јат.

Лүгүрүк аттын мангы јерге тийбей бараткан немедий.

Ча, дый, чылап, ошкош деген тундештирер колбочылар тундештирер эрмектердин ортозында да, учында да турар. Ондый колбочылар ажыра колболгон кош эрмектер төс эрмектен эки јанынан запятойло айрылып јат.

Олордын чачы, эртен турадагы кар ошкош, ак. Менин адым, чөлдө сүрүштен качып киштегендий, киштеп турды.

127 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектердин алдына чийү тартыгар. Керектү јерлерде запятой тургузып салыгар.

1. Онын үрелип калган үпи јарылып калган казан чылап үнденип турды. 2. Ижин көрүмјилү болзын деп иштеер керек. 3. Јолды јакалай барган кайындар ак стене чилеп агарып турды. 4. Үредүчинин айтканынча задачаны бодоп салдым. 5. Оны уккан Айбычы бай болот ошкош изий берди јер ошкош карара берди. (Ул.)

128 таскаду. Табышканду колболу эрмектерден башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрүп салыгар.

К ө р г ү з ү: Орой болды, је бис јанарга мендебедис.

а) Орой до болгон болзо, бис јанарга мендебедис.

б) Орой ойгө көрбөй, бис јанарга мендебедис.

1. Августтын учы болгон, је јаландар алдындагызындый жажарып турды. 2. Менин колымда күч ас эмес, је эжикти мен ачып болбодым. 3. Бис кечүни таап аларга күјүрендибис, је ол биске узак учурабады. 4. Сооктор баш-тала берди, је темир жолдо иштер токтобой турды.

129 таскаду. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар. Кош эрмектердин бүдүмин көргүзигер.

1. Азык-түлүк керек болгондо Левинсон бу күннен ары кижиден сүмө сурабай турды. (Ф.) 2. Эниргери кижі туштабаган болзо азып калар эдим. 3. Левинсоннын отрядынын уйуктап жаткан јери жабыс карануй чыкту јер болгон айдарда отряд ыраактан билдирбес болгон. (Ф.) 4. Левинсон терең уйуктап та турган болзо ол ок тарыйын көзин ачала отурып алды. (Ф.)

130 таскаду. Берилген эки тегин эрмектерден башка-башка бүдүм-дү колболу эрмектер бүдүрүп салыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузыгар.

К ө р г ү з ү: 1. *Милиционер сигнал берди.* 2. *Машина токтоп калды.*

Табышканду колболу эрмек: Милиционер сигнал берди—машина токтоп калды.

Башбилдирткендү колболу эрмек:

а) *Милиционер сигнал берерде, машина токтоп калды* (бйин көргүзүп турган кош эрмек).

б) *Машина токтой берди, ненин учун дезе, милиционер сигнал берди* (шылтакту кош эрмек).

в) *Машина токтоп калзын деп, милиционер сигнал берди* (амадулу кош эрмек).

1. Мотор күүлебей турды. Тымык боло берди. 2. Оркестр ойной берди. Колоннада турган улус баскылай берди. 3. Айас күндөр турды. Јииттер оромло баскылайт. 4. Таң адып келди. Балдар школдын јанына јуулды.

131 таскаду. Кош эрмектерге төс учурлу эрмектер таап, кожуп алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

1. Бийик мөштин бажына чыгала төмөн көрөр болзо ... 2. Суу сүреен түрген агып та турган болзо ... 3. Кар эмештен кайылып та турган болзо ... 4. Јадар тура табылар болзо ... 5. Јорыктап барарга шыйдынып турган да болзо ... 6. Онды үчке көптөдип ийер болзо ...

132 таскаду. Текетти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар. Эрмектердин бүдүмин айдып беригер.

1. Сен, уулчагым, качан кырда јангыскаң јүреринде көзинен јаш көрүнбейтен оозыңнан комудалду кожон угулбайтан эди. Уйуктап жатканда ненин учун кунукчылду онтойзың?

Менин буттарымды кату баскан онын учун базап болбой жадым. Кардымда курсак жок айдарда колдорымда чак жоголгон. Тун-тун уйларла кожо жүрерге менде чак чыкты, артык чак жок.

Карыган брөкөн тайагын сыймап ийди азу сагалын жазап алды. Көзүн сыкыйтып алала айтты: „А сен уулчагым качан уйларды жатыргызайын дезег „Бып!“ деген сөсти айт—олор жада тўжерлер. Одорлодойын дезег „Тап тажлан!“ деген сөсти айт—уйлар одорлой берер“.

Ырысту бажын көдүрүп көзүн ачты чанкыр тенериде изү күннен башка неме көрүнбесте көзүн ойто жумды.

2. „Андый ооруны жаспазам Алтай ашкан адым кайда? Канзада танкыны тарткалакта олор ончозы айрылыжа берер“—деп, улу Телдекпей кам онойдо мактанала, адынан араай түшти. Анча-мынча тыштанарга жажыл өлөңгө отуруп ийди. Танкызын кўйдүрерге отыгын алды бу тужында Ырысту айтты:

—Слер жаан кижжи жаш өлөңгө не керек отурыгар? Онын ордына ол жалбак жылу ташка отурзаар.

Телдекпей араай турды жалбак ташка жамыркап отурды.

— Бып!—деп, Ырысту араай айтты.

Телдекпей кам узун соорулду канзазын тартып отурды ончолоры ол жаар тынбай көргиледи.

— Бу канзада танкы божоголокто слер жазыларыгар, кааным!—деп, кам Телдекпей мактанат. Је ол экинчи учинчи төртинчи канза танкыны тартты кааннын билезине кайкал түшпеди. (Ул. „Ырысту“.)

133 таскаду. Текетти кычырып алала, токтой тўжетен темдектердин учурын айдын беригер.

1. Революциядан озо темир согочы Андрей Иванович горолтын куйузында слободкада јаткан. Онын жүрүми коомой болгон. Ого бир де кижжи килебеген, ненин учун дезе, кажы ла ишмекчи бойы да коомой јаткан. Ондый жүрүмди жок әдерге, ишмекчилер туруп чыкты, ненин учун дезе, онон ары чыдажар арга жок болгон.

II. 1. Кайда да ыраакта улус кожондой берди. Кожоннын сөстөрүн кижжи аайлап болбос, јаныс ла үндери угулып турды. 2. Городто јайкын сакып тургандар, ненин учун дезе, сүреен жаан салкынду јаш јаады. Он беш минуттын бажында карануй кире берди, керек дезе жылдыстар да, ай да көрүнбей турды.

134 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой тўжетен темдектерди тургузыгар.

1. Күн коомойтып барган учун әксурсия болбоды. 2. Тун жууктап келген онын учун бис темир јолдон он беш километр турган јуртта токтогонибыс. 3. Челмеш ки-

чинең уулчак болор тужында талдан шоор эдерге үренип алган. 4. Слер ажындыра меге айтпаганар онын учун андый неме болуп барды. 5. Мениң карындажым сениң келгениңди билген болзо ол ло тарый бери келер эди. 6. Сен менен көп тө билип турган болзон мен сениле јөптөшпөзим. 7. Ганнибал Римди алып болбогон до болзо Италияга көп чаптык этти. 8. Ого күч те болгон болзо је јөптөшпөгөнчө болбос болгон.

54 §. Колбочызы јок башбилдирткендү колболу эрмектер.

Эки ол эмезе бир канча эрмектер бир башбилдирткендү эрмекке колбочызы да јокко биригип јат. Куучын-эрмекте колбочызы јок эрмектердин колболгоны кижинин унинен (интонациядан) танылып јат. Бичиир тушта дезе, токтой түжетен темдектеринен танылып јат.

Колбочызы јок башбилдирткендү колболу эрмек бүдүретен тегин эрмектер шуүлте јанынан мындый болор:

1. Баштапкы эрмек экинчи эрмектин эдилип турган действиезинин ойин ол эмезе молјузын көргүзип јат.

Агашты кезип јат—такпайлары чачылып јат.

Бу эрмекти башбилдирткендү колболу эрмекле де солыза кем јок.

Агашты кескенде, такпайлары чачылып јат.

2. Баштапкы эрмекте айдылып турганынын шылтагын экинчи эрмек көргүзип јат.

Артем карындажын депого јүренчик болуп иштеерге берип болбоды: он беи јаштаң төмөн улусты ишке албайтан.

(Бу эрмекте карындажын ишке непин учун албай турганын экинчи эрмек јартап јат).

3. Баштапкы эрмекте айдылып турганы экинчи эрмектеги айдылып турганына түндештирилип јат.

Сөзин айтса—тоорчыктый кожондойт. Айткан сөзи—май ошкош.

4. Баштапкы эрмекте айдылганынын аайын экинчи эрмек кожуп, јартап, онын лаптузын көргүзип јат.

Бистин кийинибисте кенетийин табыш угулды: кем де сууга тјүшти. (Т.)

55 §. Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер.

1. Баштапкы эрмек ойин, молјузын ол эмезе түндештиргенин көргүскенде, эрмектердин ортозында т и р е тургузып јат.

Көп иштеген—көп аларын. Кар көп—аш та көп болор.

2. Экинчи эрмек баштапкы эрмектин шылтагын көргүзүп ол эмесе онын аайын жартап турганда, ондый эрмектердин ортозында э к и т о ч к а тургузып жат.

Жайгы изүү бйдө тўнгө аттарды жалаңга отоорго айдап жат: тўште чымалдар ла көгөндөр ологго амыр бербес эди.(Т.)

135 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Шүүлте аайынча эрмектердин колболыжар аайын көргүзүп, тектой түжетен темдектердин учурын айдып беригер.

1. Татьяна ондонып келди: айу жок, ол—сенекте, эжиктин кийининде—кыйгы-табыш. (II.) 2. Көрзөн, кандый шуурган: жолдон азып та калардан узак эмес. (II.) 3. Никита канайда да уйуктап болбой турды: жүрегинде кунукчыл да, соок то болды. 4. База ла көрзөм: Коновалов полдон табыштанбай туруп, бичиктү полка жаар базып келип, онон бир бичик алып, оны көрө берди. (М. Г.) 5. Тышкарыдагы табыш узак токтобой турды: бирде чичке үндү ийт үрүп, бирде кандый да ворота тудуш ла кыырап турат, бирде эски тегеликтү абра өдүп турат. (Л. Т.) 6. Макар калып түжеле, сыгырып ийди—паровоз араайлай берди. 7. Андый ээн жерлерде мен качан да болбогон немедий: торт кандый да табыш угулбай, оттор до көрүнбей турды. 8. Мен эжикти токулдаттым: ийт үрүп ийди, ээзи меге удура чыкты. 9. Мен площадканын кырына жууктап келе-ле, төмөн көрүп ийдим, бажым арай ла айлана бербеди: анда, төмөн, межикте чилеп, карануй ла соок болгондый билдирип турды. 10. Мен кунугып турым: менле кожо на-жым жок. 11. Күн, байла, арыган: кырлардын кийинине жа-жынып жат.

136 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Темир жолдын рельсы туура тартылып калган жатты Семён талдарын колынан ычкынып ийди. 2. Поезд једип келди пассажирлер түймеже берди. Оны бир де неме токтодып болбос флаг жок. 3. Семён шырказын кабыргазына жаба тудуш канын токтодордо кан токтобой турды јарт ла колын јаан шыркалаткан болор. 4. Стрелочник кызыл флагла јангыш ийди поезд тэктой берди. 5. Улус вагондордон чыктылар јеткер болотон јерди көрөргө мендедилер. 6. Көрзө бир кижи бастыра бойы кан болуп калган сагы-жы жок јатты.

*КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕРДИ КАТАП КӨРӨР
ТАСКАДУЛАР.*

137 таскаду. Бу текетти бичип алыгар. Колболу эрмектердин бүдүмдөрүн темдектеп салыгар. Токтой түжетен темдектерди жартап беригер.

Бис Ленаны жакалай түштүк жаар жорттыбыс, кыш десе биске түндүк жанынан жедижип турды. Сентябрьда Якутсктын жанында жылу болды. Суу жаар көрзөн—кайда да бир де тош көрүнбей турды. Бир станцияда бис айдын жараш түнгө јилбиркеп, станичниктин айылына конбой, суунун жараында турган кемелерде кондыбыс. Түнде менин оң жаагымды кем де јалбышла кўйдўрип тургандый билдирди. Мен ойгонып келеле, көрөр болзом, айдын түн онон до тын жарый бертир. Менин јастыгыма куру түжўп калыптыр, онын тийгени меге андый изў болуп билдирген эмтир. Коштой турган кемеді менин нөкөрим јабынып алган терелерди ле јакыларды көдўрип ийеле, бойынын төжөгине отурып ийди. Ол меге кандый да кайкамчылу көрўнди: соок курудан бастыра кийими агарып, барбак болуп баргандый көрўнди. Ол сооктын баштапкы эзени болды. Соок десе сууны тошло бектеп турды, је суу оныла тартыжып тургандый болды. Бу тартыжуга оок өзөк суулар да кожула берди: олор улам сайын оозындагы тошты оодып, оны Ленага кийдире таштап турды, тош десе бош агынды бектеп турды.

138 таскаду. Текетти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып, колболу эрмектердин бүдүмүн жартап беригер.

Бир катап бис јаан эмес јараттан јылыжып турган тоштын ортозында кандый да кара немени көрўп ийдибис ол ок тарыйын бистин кичинек караваннын ортозында куучын баштала берди. Ол не андый болуп турганына ончозы бойынын сезингенин айдып турды. Кезигине ол кара точка каргаадан јаан эмес деп кезигине десе айудан кичинек эмес деп көрўнип турды. Бу блаашта бир де кайкамчылу неме болбоды јылыжып турган ак тоштордо көрўнип турган предметтер бойынын кеберин кубултып турды. Ол өйдө тош бис јаар араай јууктап турды андагы кара точка јерин солып турды. Учы-учында јарты јок немелў тош бистин јаныбыска сыраңай јуук јўзўп келерде бис аайлап болбой турган јаан тоштын ўстинде эки эликтин балазын көрўп ийдибис. Олорды айландыра тоштор согулып, ийдижип, айланыжып турды. Кажы ла минут олорго јеткер түжер эди јантыйып калган тоштон тайкылза ла ийдижип турган тоштор олорды былчын салар эди. Алдында јўзўп турган тош јараттын јанына јууктап келерде эки јалтанбас чааптар јаратка чыга калып

ийди. Бис ончобыс сүүништибис. Бистин желбер ийдибис те сүүнген керек десе жанынча өдүп бараткан эликтин балдарына тийбеди.

139 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

Болот Тырмак туй ла үч жашту болордо онын жүрүмн кенетийин кубула берди. Ол Тянь-Шаньнын кижн чыгып болбос жылым таштарында жүрген. Бир күн андап жүрерде ого ырыс болбоды тал түшке жетире торло до койон до көрүнбеди.

Болот Тырмактын көзи курч жердеги сыраңай кичинеке аңчыктарды да жастырбайтан. Жылым ташта отурган торло канадыла талбып ла ийерде Болот Тырмак оны көрүп ийди. Торло шыркалу деп ого билдирди. Жеткерлү неме жогын билерге ол өрө кайып, учуп чыкты. Болот Тырмак торлодон көзүн албай таштаган таш чылап төмөн түшти. Једимди туй базарга ол жаантайын онойдо эдип туратан. Торло онын күчтү тырмактарында талбаңдап турарда мүркүтти кем де тууразынаң тудуп алды. Тырмагынын тумчугынын ла канадынын болужыла тузактан чыгарга албаданды је чыгар аргазы жок болды.

(Э л ь-Р е г и с т а н.)

140 таскаду. Берилген эки эрмектерден колбочылу да, колбочызы жок то табышканду колболу ла башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрүп салыгар.

К ö р г ү з ү: Капитан „Стоп“ деп сигнал берди. Машинист машиназын токтодып салды.

1. Капитан „Стоп“ деп сигналды берерде, машинист машиназын токтодып салды (өйин көргүзүп јат).

2. Капитан „Стоп“ деп сигналды берзе, машинист машиназын токтодып салар (молјузын көргүзүп јат).

3. Машинист машиназын токтодып салды, ненин учун десе, капитан „Стоп“ деп сигнал берди (шылтагын көргүзүп јат).

К о л б о ч ы з ы ж о к б а ш б и л д и р т к е н д ү к о л б о л у э р м е к т е р .

1. Капитан „Стоп“ деп сигнал берди—машинист машиназын токтодып салды (лаптузын көргүзүп јат).

2. Машинист машиназын токтодып салды: капитан „Стоп!“ деп сигнал берди (шылтагын көргүзүп јат).

1. Кайкамчылу кыйгы угула берди. Балдар чочый берди.

2. Ырысту „Бып!“ деген сөсти шымыранып айтты. Кызычактын колы карындажынын бажына јапшына берди. (Ул.)

3. Дежурный звонок берди. Ёренчиктер ончозы класска киргиледи.

56 §. Эрмектин аныланган эчени члендери.

Куучындап турган киж и эрмектин кандый бир эчени члендеринин учурын куучында анылап, униле коргузип, эрмектин арткан болугинен паузала айрып жат. Эрмектин онойдо аныланган эчени члендеринин шуултезинин учуры тыныдылып жат, онын учун оло р учуры аайынча кош эрмектерге жуук болуп жат.

Примерлерди тундештиригер:

Алтын чылап саргарган тенери суунын ичинде корунип турды.

Тенери, **алтын чылап саргарып**, суунын ичинде корунип турды.

Он жанындагы примерде **алтын чылап саргарып** деген жартачы состор эрмектин арткан члендеринен паузала айрылып жат; онын учун бу жартачылардын учуры аныланып, кош эрмектерге жууктажып жат.

Учуры тыгыдылып, интонация ла пауза ажыра аныланган эчени члендер аныланган эчени члендер деп адалар.

57 §. Аныланган жомолтолор.

Кениткен жомолтолор арткан эрмектин члендеринен аныланып жат.

*Митя, **жирме сегис жашту жиит** уул, **комнатага кирди**. Менин адам, **Андрей Петрович Гринев**, **жиит ту-жында граф Минихте иштеген**. (II.)*

Жузунинг солумаларына баштапкан жомолтолор качан да болзо аныланып жат.

*Бис, **жииттер**, **жиримди суйп** **жадыбыс**.*

*Меге, **самтар кийимдү кижиге**, оныла эрмектежерге куч болды. (M. Г.)*

141 таскаду. Жомолтолорди жртап турган состорди жомолтолор кожо-ермектерден чыгара бичип салыгар.

1. Юлай, крестке тушкен татар, комендантка жаан учур-лу жетиру экелди. (II.) 2. Энези Павелле туштажарга турмеге уч катап барып келди: келген ле сайын жандармский генерал, жаан тумчукту, кызыл жаакту, ак башту обогон, ого туштажарга жоп бербеди. (M. Г.) 3. Покрышкин, Советский Союзтын уч катап Геройы, Новосибирскте чыккан. 4. Белухадан, Алтайдын эн бийик кырынан, Калын

суу башталып агат. 5. Онегин, менин кару таныжым, Нева суунын жарадында чыккан. (II.) 6. Менин журтымнан ыраак эмес бир он беш километр жерде меге таныш, отставкага чыккан гвардейский офицер, жиит помещик, Аркадий Павлович Пеночкин жаткан. 7. Менин нбкөрим, телеграфист Юрин, автордон рукопись сурап алды. (М. Г.)

142 таскаду. Текетти бичип алыгар. Аңгыланган жөмөлтөнүн алдына чийү тартып салыгар. Запайтойлор тургузылбаган жерге запайтойлорды тургузып салыгар.

1. Алдыбыста комендант бийик сынду омок карыган апшыяк турды. (II.) 2. Нижне-Озёрский шибееинг коменданты жобош жиит кижиге меге таныш болды. (II.) 3. Бисти советский орооннын балдарын сүүнчилү ой сакып жат. 4. Бис пионерлер жозокту үренчиктер болор учурлу. 5. Тош оодочы керептер „Мурман“ ла „Таймыр“ папанинецтерди тоштон алып салды. 6. Адаровты үредүннн отличнигин Крымга барар путёвкала сыйлады. 7. Москва беш талайдын порты күнүн сайын өзүп жаранып жат. 8. Максим Горький улу пролетарский писатель поэттерди ле прозаиктерди жакшынак бичиктер бичиирге үреткен. 9. Суворов улу полководец бастыра бойынын жүрүминде бштүлөргө бир де катап жеңдиртпеген.

58 §. Колбочылар ажыра кожулган жөмөлтөлөр.

Жөмөлтөлөр жарталып турган адалгышка колбочылардын, кубулбастардын ошон до өскө сөстөрдүн болужыла да кожулуп жат.

Жарталып турган адалгышка жөмөлтөлөр мындый колбочылар ажыра колболуп жат:

а) *ол эмезе* деген колбочы, кандый бир предметтин адын ошон до жарт эдип айдып турганда, бичилип жат.

Ягуар, эмезе чокыр тигер, жаан казыр аң болуп жат.

б) Бир аай группа сөстөрдөн ондый ок учурлу керектү сөсти аңылап аларга *керек десе* деген колбочы бичилип жат.

Кандый ла кушкаш, керек десе боро до кушкаш, мени жылбиркедип турды. (Акс.)

в) *Темдектезе* деген сөслө:

Газтардын көп сабазы, темдектезе кислород, кейден уур.

г) *Анчадала* деген сөслө:

Кичинекей городто жаткан улус, анчадала балдар, самолёттын жерге түжсер ойин энчикпей сакып турган.

д) *Ол тоозында* деген сөс ажыра:

Бистин класстын үренчиктеринин көп сабазы, оло-

*дын тоозында мен де, колхозтын кыраларында ма-
жаск жууп турдыбыс.*

59 §. Колбочылар ажыра кожулган жөмөлтөлөрдө токтой түжетен темдектер.

Жөмөлтө болуп, *керек десе, ол эмезе, болуп тур-
ган учун, анчадала, ол тоозында* деген колбочылар
ажыра кожулган жөмөлтөлөр эки жанынан запятойло бөлү-
нүп жат.

*Изүден ончозы, керек десе куштар да, жажынып
жат. Бистин отрядта пионерлердин көп сабазы, олордын
тоозында менин де карындажым, лагерьге атана берди.*

143 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Жөмөлтөлөрдүн алдына чийү
тартыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

1. Журттын бастыра улузы керек десе карыган өбөгөн-
дөр дө балдар да јаланга чыктылар. 2. Бис ол эмезе мен
ле штабскапитан онын керегин сыранай ундуп салды-
быс. (Л.) 3. Чөл эмезе агаш јок јер бисти төрт жанынан кур-
чап салды. 4. Майманов эн јакшы врач оору кижини шин-
жилеп көрүп турды.

60 §. Обстоятельстволордын аныланганы. Аныланган ылганачылар.

Аныланган обстоятельство болуп, көп сабазында, ыл-
ганачы эрмек туруп јат.

Камаанду сөстөрлү ылганачыла айдылган обстоятельст-
воны аныланган ылганачылар деп айдар.

Аныланган ылганачылар действиенин эдилип турган
өйин, шылтагын, молјузын ла јөпсингенин көргүзүп јат.

Уулмак, кенетийин кыйгырала, ыйлай берди (дейст-
виенин эдилип турган аайын көргүзүп јат).

Кинодок јанып келеле, бичик кычырдым (өйин көр-
гүзүп јат).

Тымуга алдырып, мен экскурсияга барып болбодым
(шылтагын көргүзүп јат).

*Математикага јилбиркеп, Санабай ол ок өйдө өс-
кө дө предметтерле отлочно үренди.*

Аныланган ылганачылар, эрмектин ичинде кандый да
јерде турза, аныланып јат.

Јаңыс та сөстөн, бир канча да сөстөн бүткен анылан-
ган ылганачылар качан да болзо аныланып јат.

*Бир катап эртен тура менин айылыма, колында
бичик тудунып, Савельич кирип келди. (П.)*

Ылганачы действиенин эдилип турганын көргүзөтөн

обстоятельство болуп, кубулбастын учурын көргүзип турган болзо, ол качан да аңыланбай жат.

Мен кокырлап айдып жадым. Бир канча минут оло унчукпай отургылады. Туучылдар жадып атты.

144 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Аңыланган ылганачыларды таап алып, эрмекте оло кандый обстоятельство болуп турганын айдып беригер.

1. Эзендежерде, мени јерден јенгил көдүрип, кучактап алды. 2. Опчозы, бойы бойына табарыжып, жүгүргиледи. 3. Јаңыскан артала, Владимир Дубровский, отпуск берзин деп, бичик бичиди. (П.) 4. Јаңы костюм, онын кеберин таларкадып, ого јарап турды. 5. Фёдор, оморкоп, сүүнип, комиссар јаар көрүп турды. 6. Јылыып калган писъмоны јарым частын туркунына бедреп, мен атанар алдында сенин айылына кирип болбодым.

145 таскаду. Эрмектерди бичип алала, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Ол отурып уйуктады. 2. Жадып кычырарга јарабас. 3. Чында от јаар узүк јок көрүп нени де сананып отурды. 4. Балдар ажаңып алала уйуктаарга јаттылар. 5. Ол аксап баратгы. 6. Эзендежип туруп Павел онын колын узак тутты. 7. Турналар бут бажына туруп уйуктап жадылар. 8. Федор эзендешпей јуре берди. 9. Алексей кайа көрүп јолдын ары јанында мендебей басып јаткан таныш эмес кижини ајыктап көрүп турды. 10. Озо баштап мен бу ишке кирбеске санандым је сананып алала јопсиндим. 11. Коркып ол јыгылганы керегинде энезине бир де неме айтпады. 12. Чайды мендеп ичип алып соок суула јунунып алып јаапаштан чыгала парк јаар база берди. 13. Айылыма јетпей мен нөкөриме түштим.

61 §. Кубулбастарла, адалгыштарла айдылган обстоятельстводордын аңыланганы.

I. Јерин ол эмезе ойин көргүзип турган обстоятельстводор, алдындагы обстоятельствонын шүүлтезин оной јарт эдиј јартап турганда, ондый обстоятельстводор база ок аңыланып јат; бичиир тушта, оны эки јанынан запятойло бөлүп јат.

Бир каттап субботто, эртен тура эрте, мен Петровнанын огородына кучыйактар тударга бардым. (М. Г.) Алдында, сол јанындагы флангта, мылтыктын табыжы угулды.

II. Кениткен обстоятельстводор учуры аайынча шыл-

такту эмезе јӧпсинген кош эрмектерге јуук болгондо, он-
дый обстоятельство-лор база ок аңыланып јат.

*Станцияда, келген улус тўжетен комната јок бо-
лордо, биске туура турган айылда конор јер бергиледи.
(Тўндештиригер: Станцияда келген улус тўжетен ком-
ната јок болгон, онын учун биске туура турган айыл-
да конор јер бергиледи.)*

III. Јӧпсинген кош эрмектерге јуук **кӧрӧ-кӧрбӧй** де-
ген улантылу адалгыштарла айдылган обстоятельство-лор
качан да болзо аңыланып јат.

Јут кўнге кӧрбӧй, бис экскурсияга барып келдибис.

146. таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Аңыланган обстоятельство-
лорды јартап беригер.

1. Бистен ыраак эмес, эки адыш кирелу јерде, хандар
јаткан Хунзак деп аул болды. (Л. Т.) 2. Кўскиде, аш ке-
зер ӧйдӧ, уулчактар бӧдӧлӧрди. колю тудуп јадылар.
(Гонч.) 3. Бу буунтыда, камыштын ортозында, кӧп суу-
куштар болотон. 4. Бир катап эңирде, бозом кирерде, бис-
тин айылга кандый да солун кижн келди. 5. Јайгы кани-
кулда, июль айда, бистин пионерлер лагерьге тыштанар-
га барып јат. 6. Кышкыда, январь айда, ўренчиктер он
кўн тыштанып јадылар.

147 таскаду. Текстти бичип алыгар. Скобканын ичинде турган су-
рактардын ордына эрмектин шўўлтезин олон јарт эдетен обстоятель-
ство-лорды бичип алыгар.

1. *Јайгыда (кажы айда?)* боронот быжатан ӧйдӧ бал-
дар агаштын аразынан каламалары толтыра јилекту јан-
гылап јат. 2. *Јайгыда (кажы айда?)* бистин школ Ал-
тын-Кӧлгӧ экскурсияга барар. 3. *Днепрде (кажы јерде?)*
кўчту электростанция тургузылган. 4. *Мында (кажы јерде?)*
јаны школ тудулар. 5. Экскурсанттар эртен тура (*кажы
часта?*) деревнеден чыгала, удабай ла (*кажы ӧйдӧ?*) кыр-
дын эдегине јеттилер. Эңирде (*кажы часта?*) олор ойто
јанып келдилер.

62 §. Онон башка, ӧскӧ деген улантылу дополнениелердин аңыланганы.

Башка, ӧскӧ, ордына, коштой деген сӧстү адалгыш-
ла кӧргүзилген дополнениелер качан да болзо аңыланып
јат.

*Школдын ижинен ӧскӧ, бис общественный да ишти
ӧткўрип јадыбис. Бу сууда, кортыдан башка, чараган
балыктар кӧп.*

148 таскаду. Текетти бичип алыгар. Агыланган члендердин алдына чийү тартып, токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

1. Бу агаштын аразында кайындардан өскө карагай да агаш өзүп жат. 2. Бистин шкодо орус ла алтай балдардан өскө казак та балдар бар. 3. Каруу берердин ордына мен онын адылып чыкканын уктым. 4. Кезик аразында Наташанын ордына городтон шили көстү кичинекей сынду Николай Иванович келип турды. (М. I.) 5. Күннен ле көк тенериден башка Днепрдин түбинде не де көрүнбей жат. 6. Доктордын кабинетине тууразында отурган үч кижиден башка ончозы кирдилер. 7. Жаан карындажымнын ордына сыйыным једип келди.

149 таскаду. Берген агыланган дополнениеле тузаланып, бойыгар эрмектер бүдүрүп, токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

1. Балдардан башка... 2. Берилген јакылтадан башка ... 3. Эки најымнан өскө ... 4. Ээн чөлдөн башка ... 5. Бистин колхоз гидростанциядан башка ... 6. Сыйынымнын ордына ... 7. Л. Н. Толстойдон башка ... 8. Ийне бүрлү агаштардан өскө ...

АГЫЛАНГАН КОШ ЭРМЕКТЕРДИ КАТАП КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.

150 таскаду. Текетти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар. Текетте учураган агылангандарды ажарып, јартап берерге белетенип алыгар.

I. Учы-учында шуурганду кунукчыл узак кыш өдүп јат. Февральда карлу айда такталып калган јолдон туура бир де алтам басып болбозын. Эртең тура март айдын учы јаар тонуп калган кардын үстиле чана јокко до јүрер аргалу. Је март айда јастын баштапкы өйинде эртең турадагы сооктор ижемчилү эмес. Күн јылыдып ийгенде ле тонуп калган кардын үсти ол эмезе чарым кайылып калат.

II. Күндөр узай берди. Түште күннин чогы тын изидип јат. Јас эрте башталды куштар анчадала кожончы куштар әмештен келип јадылар. Бийик агаштардын ла јараш садтардын коручылары баарчыктар озолоп келип бойынын јайгы квартираларын әәленип алат.

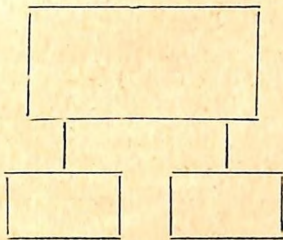
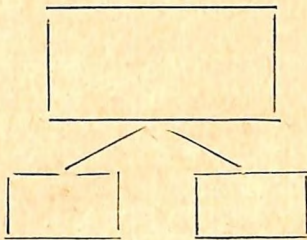
63 §. Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер.

Башбилдирткендү колболу эрмекте јангыс төс эрмекке бирден болгой, әки де, бир канча да кош эрмектер кожулып јат.

Бир канча кош эрмектердин кажы ла кош әрмеги төс

эрмектен камаанду болгондо, ондый колбуу бойы алдынан башбилдирткен колбуу деп адалар, онын кош эрмектери десе—бойы алдынан башбилдиртечи эрмектер деп адалар.

Бойы алдынан башбилдиртечи кош эрмектер, тös учурлу эрмектин кандый бир жагыс сөзүн жартап, жагыс суракка каруу берип турганда, укташ кош эрмектер деп адалып жат.

Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектердин бүдүмдери	
Укташ эмес кош эрмектү	Укташ кош эрмектү
	
Эгирде эрте келбезем, жуунсаадап калган деп, бодогор.	Салкын булуттарды таркадып ийер деп, күн ойто жылай берер деп, мен иженгем.

64 §. Укташ кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмекте токтой түжетен темдектер.

Бойы алдынан башбилдиртечи кош эрмектер тös учурлу эрмектен ле бойы бойынан запятойло бөлүнүп жат.

Макар кайа көрүп турарда, тайга оной качып бараткан деп, билдирип турды.

Тös учурлу эрмектин баштачызы эки кош эрмектердин ортозында болуп барганда, ол эки жагынан запятойло бөлүнүп жат.

Бозом кире берзе ле, слер, бис бийик богочыны ажа бердис деп, ижсенип турыгар.

Укташ кош эрмектер бойы бойынан база ок запятойло бөлүнүп жат. *Аттарды эгирде айдап эжелер деп, айылы-быстан эрте атана берерис деп, жөптөжип алдыбыс.*

Бойынын бүдүмү жагынан укташ кош эрмектер колболу болуп, эрмектин ичинде запятойлу болзо, олардын ортозында запятойлу точка тургузып жат.

Ончозы кайкажа бердилер, керек десе бир ий кижинин чырайы да кубула берди; письмо жаар ончозынын көстөри суржурап, тумчуктары чөйүлүп турды. (Г.)

151 таскаду. Примерлерди бичип алыгар. Кош эрмектер төс учурду эрмекке ле бойы бойыла канайда колболыжып турганын айдып беригер. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Бозом кире берерде деревнеде тын кыйгы чыккан учун мен турамнан чыгара жүгүрүп келдим. 2. Эгирде эмеш тымый берерде балдар пароходтын келгенин көрбөргө пристаньга бардылар. 3. Бу турада жаткан албаты табыштанып турган деп ары-бери жүгүрижип эжиктериле калырап турган деп эртең тура менин нөкөрүм айдып берди. 4. Талай жызырап табыштанганда онын табыжында омок кожогу угулып жаткан деп билдирет. 5. Ол бойынын кемзингенин куучындап турарда онын үни тыркырап жат деп билдирди. 6. Озогы өйдө учу-куйузы жок жалаң жайылып калган жерге барзан эмди анда жаан заводтордын трубалары тенериге көдүрилип калганын көрбөрүм. 7. Таадак бойынын жүрүмүн сагыжына алынарда бажын жастыктан өрө көдүрүп кайкай берди. 8. Шыркалу кижини диванга салып койзын деп бажынын таңуузын чечип ийзин деп доктор жакарып турды.

ЧИКЕ ЛЕ КОСВЕННЫЙ КУУЧЫН-ЭРМЕКТЕР.

65 §. Чике ле косвенный куучын керегинде айтканы.

Өскө кижинин куучыны эки башка эпле айдылар арга бар.

а) Өскө кижинин айткан куучынын бир де эмеш кубултпай айдары:

Карындажым меге айтты: „Мен сенле кожо барарым“.

„Сенин айылыга кем де кирип барган“—деп, меге айттылар.

б) Өскө кижинин куучынын өскөртип, экинчи кижини айтканы:

Карындажым, менле кожо барарым деп, айтты.

Меге кем де келип барган деп, айттылар.

Өскө кижинин куучыны бир де эмеш кубултпай, өскөртилбей айдылганда, оны чике куучын деп айдып жат.

Өскө кижинин куучынынын кеберин өскөртип айтканын косвенный куучын деп адап жат.

66 §. Чике куучында токтой түжетен темдектер.

1. Чике куучын эки жанынан кавычкаларга алынып жат.

2. Чике куучын автордын сөстөрүнүн кийининде турганда, онын алдына эки точка тургузулып жат.

Жуунда докладчик айтты: „Бастыра телекейдин жакшылык санаалу албатылары амыр-эңи учун туружып жат“.

3. Чике куучын автордын сөстөрүнөн озо турганда, онын кийининен тире тургузала, деп деген сөстүн кийининде запятой тургузып жат.

„Бистин колхозто аш түжүмү сүрекей жакшы болды“—деп, Мөнкүш сүйүнчилү айтты.

4. Чике куучын автордын сөстөрүнүн ортозында турганда, автордын сөстөри үзүлүп турган жерде запятой ло тире тургузып, чике куучыннын кийининде десе тире тургузала, деп деген сөстүн кийинине запятой тургузулып жат. Чике куучын эки жанынан кавычкага алынып жат.

Челмештин карындаштары, эмгендеринин сайзагына кирип, Челмешти,—„Ары бар, тенек“—деп, чыгара сүйрүп салдылар. (Чөрчөктөн.)

5. Чике куучын суракту ол эмесе кыйгылу эрмек болуп турганда, оордын кийининде суракту ол эмесе кыйгылу темдек ле тире тургузып, деп деген сөстүн кийининде запятойды артызып жат.

„Энем кайда“—деп, бала сурады.

„Је, эмди бис айылга једин келдибис!“—деп, Санаш сүйүнчилү кыйгырып ийди.

6. Автордын сөстөри чике куучыннын ортозында турганда, мындай үч учурал ажыра аныланып жат:

а) Чике куучыннын үзүлүп турган јеринде кандый да темдек јок болгодый, эмесе запятой, запятойлу точка ол эмесе эки точка тургадый болзо, ол тушта куучыннын үзүлүп турган јеринде тире тургузала, деп деген сөстүн кийининде запятой тургузып жат. Автордын сөстөрүнүн кийининде десе тире ле запятой тургузып жат.

„Андый неме агашка каршу эдет“—деп, кукун чочко-го айдып жат,—тазылдарын кодорып ийзен, агаш курган калар“. (Кр.) (Автордын сөзи јок болгон болзо, мында бичилер эди—Андый неме агашка каршу эдет: тазылдарын кодорып ийзен, агаш курган калар.)

б) Чике куучыннын үзүлүп турган јеринде точка турган болзо, куучыннын үзүлүп турган јеринде тире тургузала, деп деген сөстүн кийининде запятой тургузып жат. Автордын сөстөрүнүн кийининде десе точка ла тире тургузып, чике куучыннын экинчи бөлүгүн јаан буквадан баштап бичиир.

„Мен Швабриннинг ижсин кандыарарым—деп, Пугачев казырланып айтты.—Албатыны бойынын табыла кыйнайтанын ол билип алар“. (П.)

(Автордын сөзи жок болгон болзо, мынайда бичилер эди: **Мен Швабриннинг ижсин кандыарарым. Албатыны бойынын табыла канайда кыйнайтанын ол билип алар**).

в) Чике куучыннын үзүлүп турган јеринде суракту ол эмезе кыйгылу темдек турган болзо, чике куучыннын үзүлүп турган јеринде кыйгылу ол эмезе суракту темдек ле тире тургузып јат. Автордын сөстөринин кийининде дезе тире ле точка тургузып, чике куучыннын экинчи бөлүгүн јаан буквадан баштап бичиир.

„Слер мында нени эдип турыгар?—деп, Базаров Феничкадан сурады.—Чечектер үзүп турыгар ба?“ (Т.)

(Автордын сөстөри жок болгон болзо, мынайда бичилер эди: **Слер мында нени эдип турыгар? Чечектер үзүп турыгар ба?**).

г) Чике куучын эки ол эмезе онон до көп улустын эрмектежип турган аайын көргүскенде, кажы ла куучындап турган кижинин эрмегин кавычкалап салала, арткан куучыннан тиреле айрып јат.

— **„Эзен бе, уулмак!“—„Көндүрө ары бар!“—„Мен көргөмдө, өткүрө тееркек эмтирин!—Одынын кайдан?“—„Агаш аразынан эмей база: уксан, адам кезип јат, мен дезе тартып јадым!“.** (Н.)

Художественный литературанын произведениелеринде куучындап турган кижинин куучынын јангы строчкадан ла јаан буквадан баштап бичиир учурлу; кажы ла куучыннын алдында тире тургузып, кавычкаларды бичибей јат.

— **Сенин адын кем, балам?**

— **Менин адым Ырысту.**

— **Ада-энең кемдер болор?**

— **Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түйгөй Ак Көл.**

— **Оны сен кайдан билип турын?**

— **Туу мени јилекле азырап јат, көл дезе—сугарат.**

(У л а г а ш е в.)

д) Автор бойынын куучынына өскө кижинин сөстөрүн эмезе бүткүл эрмектерин кийдиргенде, андый сөстөр лө эрмектер кавычкаларга алынып јат. Онон өскө, шоодып, чололоп, өчөп айткан сөстөр база ок эки јанынан кавычкага алынып јат.

Күнбадышта Бештау кырдын бажы, „таркадылган јотконнын калганчы булуды“ чылап, көгөрип јат. (Л.)

(Кавычкага алган сөстөрдү Лермонтов Пушкиннинг „Булуттар“ деген стихотворениезинен алган).

Ончолоры жеткерге түшкен Темирге „килеп“ отургылады. (П. Куч.) Кавычкага алган сөсти Кучняк өчөп айтканын көргүзөт.

152 таскаду. Текстти кычырып алыгар. Чяке куучынды көргүзип беригер. Токтой түжетен темдектердин учурын айдып беригер.

1. „Бис не болорыбыс?“—деп, мен адамнан сурадым. 2. „Вася сагыжыга кирип жат па?“—деп, Костя кунукчыл сурады. 3. „Мен торт жойу барарым“—деп, карындажым айтты. 4. Кичинек кызычак, жүгүрип келип, кыйгырды: „Энемди көрдигер эмеш пе?“ (М. Г.). 5. „Мен согузын Волга жаар барарым“—деп, Саша айтты. (Чех.) 6. „А! Иван! Сен мында ба?“—деп, кенетийн Николай Петровичтин уни кизиреди. 7. Бөрү, темир жолдо жаткан ус кижиге келеле, айтты: „Ус, менин тилимди, кураганнын тили чилеп эди, жагырта таптап берзен“. (Кр.) 8. Жуулган улуска Магыш айтты: „Бистин СССР-де амыр-энчүни корулаарынын Бастырателекейлик Соединин Кычырузынын алдына кол салары башталды: тургуза ла ончобыс ол бичиктин алдына колыбысты салалыктар“. 9. „Бастыра ороондордын ишмекчи улусы эзендик болзын!“—деп, Павел кыйгырды. (М. Г.) 10. „Төрт часта тургам—деп, нөкөрүм айдат.—Сыранай ла жеткер!“ (М. Г.) 11. „Мен чынын айтпадым ба?“—деп, Чечек карындажына айтты. 12. „Ишмекчилер үредүнийн керегин колго алар учурлу“—деп, Ленин көп катап айткан.

153. таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Жедикпес токтой түжетем темдектерди тургузып салыгар.

I. Шибееге жетире ыраак па деп мен бойымнын ямшигимнен сурадым. Ыраак эмес деп каруузын берди ту ол көрүнип жат. Сен не оной ары жортпой турун деп мен энчигип болбой ямшиктен сурадым. Же кайдар барар деп отурган жеринен түжүп айтты тегин де санабас жерге келдибис: жол до жок, айландыра карануй.

II. Агас жакалу кырга тайанып,

Чанкыр тенериде күн жарыды.

Айылдын эжиги ачылар тушта

Кызыл марал почтальон кирди.

Бу слерге письмо келди.

Бектеп оны тудыгар деди.

Айылда отурган карыган энези

Баштап тарыйын кайкай берди.

Карып калган меге

Кайдан письмо келетен деди.

Качан письмону алган соондо,

Кайдан келгенин жарт билди.

(П. Кучняк.)

154 таскаду. Чөрчөктөгү алган үзүктү бичип, керектүү темдектерди тургузуп салыгар.

Алтайда мынан озо бир боро кушкаш журтаган. Бир катап ол көбөлөкти тудуп аларга сүрүшти. Же тудуп болбой сыранай ыраак жүрө берди. Көбөлөк жыдынактын жалбырагынын алдына жажына берди. Боро кушкаш ол ок будакка отуруп эмеш тыштанала онын кийининен барып жыдынактын будагына отурды. Анда дезе тегенек: боро кушкаштын ичин кадап ийди, ол ыйлай берди.

Кой кой менле барып жыдынак жизен!

Сенин жыдынагын жиирдеп бойымнын борجونымды да жип болбой турым. Меге бош жок.

Боро кушкаш тарынды, бөрүгө учуп келди.

Бөрү бөрү сен жиинкедий кой көрдим, кожо барып жийли!

Сенин койынды жиирдеп бойымнын каазы-картамды да узе жип албай турым. Бөрү онойдо айдала эт-жуула кузуп ийди. Боро кушкаш тын ачынды. Анчыга учуп келди.

Анчы анчы сен аткадый бөрү көрдим: акү барып адалык!

Оны уккан анчы жаазын колына тутты чабың курына кыстанды келеле бөрүни адып ийди.

67 §. Чике куучынды косвенный куучынга көчүрери.

1. Чике куучынды косвенный куучынга көчүргенде, чике куучыннын айдылачызы косвенный куучында көстөчү кубулткыштын кожултазын алынган глаголдын адылу кебериле солынып жат.

Чике куучын.

Мен айылга киреле, — „Аттар белен“ — дедим.

Косвенный куучын.

Мен айылга киреле, аттардын беленин айдып бердим.

2. Чике куучын жакып эмезе айбылап турган кебер аайлу айдылып турган болзо, косвенный куучын кошкон кош эркекле солынып жат.

Чике куучын.

„Эртен бери кел“ — деп, таадам айтты. Үредүчи айтты: „Книгаларды ачып алыгар.“

Косвенный куучын.

Таадам, мени эртен бери келзин деп, айтты. Үредүчи, книгаларды ачып алзын деп, айтты.

3. Чике куучын суракту эрмек болзо, косвенный куучында косвенный сурак болуп барат, жартап айтса, чике куучыннын айдылачызы кбстбчи кубулткыштын кожултазын алынып, жайылган чике дополнение боло берет.

Чике куучын.

*„Вокзалга канайда өдөр?“
—деп, сурадым.*

Косвенный куучын.

*Вокзалга канайда
өдөтөнүн сурадым.*

Je кажы ла чике куучын косвенный куучынга көчүрүлөр аргалу эмес. Кыйгы сөстү, кириш сөстү, баштанган сөстү чике куучындарды канайда да косвенный куучынга көчүрүп болбос. Темдектезе: *„Э чаалда!—деп, Амыр өббөгөн шымыранды.—Кандый жеткер! Ончозында сен бурулу, шилемир!“*

155 таскаду. Чике куучынды косвенный куучынга көчүрүп салыгар.

1. „Мен слердин господский ижигерди иштебесим, го-сподаларга бажырбазым“—деп, Мавруша айдып турды. (С. Ш.) 2. „Жок, эки салковойдог ажыра берип болбой жадым“—деп, Чичиков айтты. (Г.) 3. „Сен, Мама, кайда болдың?“—деп, Кирилл Петрович сурады. (П.) 4. „Самовар белен—деп, ол меге күлүмзиренип айтты.—Чай ичерге баралык“. (Г.) 5. „Акыр, эмеш сагып ал“—деп, Жилин тилмежине айдып турды. (Л. Т.) 6. „Je, бүгүн качар керек“—деп, Жилин Костылинге айдып турды. Костылин десе коркый берди. (Л. Т.)

156 таскаду. Косвенный куучынды чике куучынга көчүрүп салыгар.

1. Поездтин келгенин дежурный жарлап турды. 2. Урядник эки күннинг бажында жанала, чөлдө, шибееден алтап версте кирелү жерде, күйүп турган көп оттор көрүнип турган ла аай-бажы жок албаты келип турган деп, башкирлерден укканын айдып берди. (П.) 3. Жуунга улустын жуулып келгенин мен председателъге айдып бердим. 4. Сыйынымнан кайдар барып келгенин сурадым. 5. Тайлаш Москвада болгону керегинде куучындады. 6. Экзамендер удабай башталары керегинде үредүчи куучындады. 7. Анда не болуп турганын мен нөкөримнен сурадым.

157 таскаду. Текстти бичип алала, токтой түжөтөн темдектерди тургузып салыгар.

Ол жүгүрүп барала воротаны ачып ийерде Павел онын кийиннинен база берди. Жерге казып салган столдын жанына отуруп алала слер бичиктер кычырарга сүүп жадыгар ба деп менен сурады Сүреен сүүп жадым деп Павел өндөйип айтты Кычырып алган бичиктерден слерге кандый

бичик жараган Павел бир кезек сананала айтты Джузеппа Гарибальди Джузеппе Гарибальди деп Тоня түзедип салды Слерге ол бичик сүреен жарап туры ба Э-э мен онын алтан сегизинчи катап чыгарганын кычырып салдым Жал алган сайын беш бичиктен садып алып жадым Гарибальди сүреен кижин болгон эмтир деп Павел сүүнип айтты Герой десе герой оны мен билип жадым Оштүлөрлө канча ла катап согушканда жаантайын жеңип турды Бастыра ороондорго жүзүп жүрди Эх ол эмди болгон болзо мен ого кожулар эдим Ол бойынын компаниязына мастеровой улусты алып туратан жаантайын жоктулар учун тартыжатан. Слерге бистинг библиотеканы көргүзүп берейин деп Тоня оны колынан тудала айтты Жок айылга кирбесим деп Павел болбой турды Слер ненин учун мойножып турыгар Коркып турыгар ба Павел бойынын жыланаш, кирлү буттарына көрөлө жеткесин тырмап ийди Мени адан ла эненг онон сүрбөс пе Андый эрмекти токтодыгар эмесе мен слерге ачынарым деп Тоня өбркөди А Лещинский ненин учун бойына качан да божотпой жат бистинг улусла кухняда куучындажып жат Мен олорго бир керекке жүреримде Нелли мени комнатага да божотподы байла кебистерин уймап ийбесин деп коркып турган болбой кайсын деп Павел күлүмзиренип куучындап турды Баралык баралык Столовой ажыра жаап дуб шкафту комнатага экелип Тоня эжиктерин ачып ийерде Павел бир канча жүс жергелей турган бичиктерди көрүп ийеле кайкай берди.(Н.О.)

*ТОКТОЙ ТҮЖЕТЕН ТЕМДЕКТЕР ТУРГУЗАРЫН КАТАН
КӨРӨР ТАСКАДУЛАР.*

I. Укташ члендү ле аңыланган члендү эрмектер.

158 таскаду. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар.

ОРОЛОР.

Жайгы тан мөңүн башту тайгаларга жаркындалган бойынча деревнени эбиреде канча бөднөлөрдү ойгозып Эптешкеновтын туразынын ичин көзбөгинен карап көрдү.

Столдо шилизи күрөң килиндий ышталып калган лампа жалтырап турды. Стол жаңындагы тактада үч кижин отурган колхозтын председатели Эптешкенов Сүмөлү областтан келген уполномоченный Тойбосов калганчызы колхозтын пастурга Амыров Темир. Эптешкенов сөбгинин жааныла аңыланып турды. Онын эки ийини жалбак бийик бажына кем де уур немеле сокканынан улам мойынынын эки-үч үйези көксине бадала бергендий тыкчырайып калган кыскачак мойынду болгон. Тойбосов жылчык көстү жү-

зинде каргананын тегенеги ошкоч сарбайыжып калган кату сары сагалду болды. Амыров батпанак сөбктү тегерик кыска төнөштій болды. Кара жүзінде бороноттый кара көзи жилемкей немедий.

Амыров ончозынан јит бырчыт чыдым болгон. Онын көзи ачык жарык курч сагал өспөгөн жүзи күнге күрентип калган отурды. Бу улустардын көстөри ичинде кумак урулгандый ойкөлип уйку јетпегенин керелеп турды. Олордын таң атканча куучындашкан куучыны јаныс ла керек учун болгон. Јеткерге түшкен Темирге „килеп“ отургылаган. (II. Кучијак.)

II. Колболу эрмектер.

159 таскаду. Текетти бичип алала, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

ЈАҢАРДЫНҢ ӨЛҰМИ.

(О з о г ы ј ү р ү м н е н)

Сүреен тымык энир кирди
Қорголјындый уур түн јабылды
Ачкыл јытту койлор јанында
Кааза төжөккө Јаңар јатты.

Баш алдына јастанғаны
Қызыл тыттың чобыразы.
Энирде ичкен курсагы
Қычкыл чегеннин сарзузы.

Эртен күн база чыгар
Аңдар куштар сүўнер.
Јаныс Јаңар сүўнбес деп
Ончозын бойы јарт билер.

Ол бүгүн тың арыған
Је узак уйуктап болбоды.
Эртенги күнди сананарда
Јүреги сыстап ўшкүрди...

Таң текши јарыгалакта
Қойлордын пастугы өрө турар.
Одорго барар ойинде
Баркырада маарап чыгар.

Эртен база ла кычкыл чеген
Ол ок ышту ачу курут
Јаңарга курсак ол болор
Қардын түжине ачыдар.

(II. К у ч и ј а к.)

1. Бу керек жаан изу айда таң жарып ла келерде болгон. Онын алдында өткөн күндөрдө түнгө-түшкө жанмыр урганы не де аайы жок болгон. Керек-Жоктын кийиминде бир де кургак жер жок сууга өдүп калганы коркушту болгон. Ичегенине сууладала чыккан өркөдүй бажынан ала таманына жетире сууга өдөлө түндө калтырап жатты. От саларга болбос кайдан-кайдан улустар көрүп ийерден маат жок. Же Керек-Жок ол күн түндө чыдажып болбоды Кудай-Бергеннин жакылтазын бусты отты түндө одырып ийди. Кийимин отко кургада ла оттын жылузына уйуктай берди. Же күдүчинин сергелени элик ошкоч кайда да ыраак жок кургак будак быжырт эткени угула берди. Керек-Жок тура жүгүрди. Бешадарын тутты.

(П. Кучияк.)

II. Жети айга жерди бүркөп жаткан кар жылу салкынга изу күнгө чыдашпай кайылды. Кобычактарды төмөн суулар бойы бойлорыла маргаандажып тургандый күркүрөп түшкиледи.

Кардан жайымдалган күрөң жер жалбак меестер кееп бүктөр жажыл өлөңлө жүзүп-жүүр чечекле бүркөлдү. Өлөңнүн бажыла өрт күйүп тургандый барбак башту күнкөлдү деген чечектер жайканышты жабык тыттардын төзүндө ачкыл жытту чейселер талбайышты. Кейди толтырып турар жараш жытту जोдро чечеги ак көбүктүү кайнады табылгы тайа жыдынактар ончолоры тойго барарга тургандый жазангылады.

Аспак ла кайыннын жалбырактары эзинге шыбыштанып эрмектешкилейт. Күрөң жес ошкоч тыттар да кееркерин ундубадылар. Кышка жайга чырайлары кубулбайтан мөшчиби карагайлардын өңдөрү жарангылап будактарынын бажында мүүстери, ак-сары кызыл-күрөң көбөлөктөр чилеп, кейге жайым кыйа-тейе учкылап турдылар.

160 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Эртең тура келген бойы энир киргенин билбей калды.
2. Саныскан-Байдын жаан уулы айылдан чыгып түндүгүн ачты таң атканча жаап болбой тура калганын билбей калды.
3. Ат жада түшкөн бойынча ары-бери анлана берди.
4. Базып келген бойынча Каралдай-Мергенге колын берди жалаң болгон алаканын жайа тудуп эзендешти.
5. Ак-Бөрү келген бойынча жети кат байзынды куйругыла алып чачты.
6. Баатыр каныгып ачынган бойынча кара талайды он колыла тал кабортодон чапчыды. (Эпостон.)

161 таскаду. Текстти бичип алып, керектү жерлерде токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Унчулай бир канча бйгө эрмектежип те турган болзо уулыла эрмектежип турганына чат ла бүтпей турды. (И.К.)
2. Онын ачу-корон ыйынан жажыл блон жаш агаптар саргарды жараш чечектер кургады мал одорын таштады анкуштар качып ырады. 3. Албаты ончозы жуулышты ол жоктунын ыйын унчукпай эбире туруп тындады. 4. Челмеш омордын кыйгызын угала тежик айылынан чыгып келди жаргак тоннын эдеги копылдап турды бөрүгүн алып жалынып айтты: мен бойымнын карган төбмди блтүреле эдин Бодой-Каанга алып баргам. (Алтай чөрчөктөн.).

162 таскаду. Текстти бичип алала, керектү токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

Эзе таг алдында ойгополо соокко бек кучактадып алганын жарт билди. Бажын тоннын алдынан араай чыгарып тундукти аыктап корди. Кун чыккалак болгон. Тенери кара-боро корголжындый көрүнөт.

Эзе өрө турды. Уч балазы жаньс тоннын алдында бойы бойына шыкай жадып уйуктап жаткылады. Кичу кызычагынын жыланаш буды тоннон чыгала көгөрө тонуп калганын көрүп ийди. Ол балазынын будын тонло ойто жабала эбиреде кыччып ийди.

Онын обөгөнн Тарбаган оттын жанында жадып уйуктаган эмегени жастыгын жазаарда көзин жүк арайдан ачып көрди.

Эзе отко энчейип келди. Турундардын үстинде жымжак апагаш тус уруп койгондый темдектер жаткылады. Ол колыла тудуп көрөрдө кар эмтир. Ээ узун мойынду кыш келген туры деп Эзе бойында кимиренди.

Тонун түргөн жабынала эжиктен чыкты. Бастыра жалан жалбак кырлар агаптар ончозы айландыра сүттий ак торколо оронып калган тургылады. Сондоп калган апагаш тарылга ошкеш карлар ээчий-деечий түжүп турды.

III. Бастыра ээжилерге.

Укташ члендү эрмектер.

163 таскаду. Текстти бичип алып, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

Жүзүн-жуур табышту келип турган поездтердин күкүрти паровозтордын бустаганы бирде Осип Абрамовичтин уиндий койу ла чукулчы чыгар бирде онын оору эмегенинин уиндий чынырып турган чылап чичке болуп угулат мен-

дештү үзүк жок барып жаткан учы бажы билдирбес пассажирлер толуп калган вокзал Петьканын көстөрине жаңы көрүнүп, онын сагыжын тыңыдып токунатпай барды. Энезиле эку отуруп баратан дачный поездтин барарына жетире бүткүл жарым час арткан да болзо оройтып каларга коркып турдылар. Олор вагонго отурала барып жадарда Петька көзүнөккө жапшынып алган жаңыс ла кайчылап салган бажы темир эмик ошкош чичке мойынында айланыжып турды. (Г.)

164 таскаду. Колболу эрмектерди тетрадыгарга бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерин тургузып салыгар. Эрмек кандый бүдүмдү болуп турганын айдып беригер.

МАРГААН.

(А л т а й ч ö р ч ö к.)

Арчын жытту Алтайдан
Алтын сүрлү тайгалардан
Эки жаан суу бүтти
Эптү жакшы эрмектепти
Өөн-бөкөн жок жүрди
Балыктарды тен үлешти.
Алтын-Көлдөн бүткени
Өөн деп адалды
Алтын сүмер үч сүрүден бүткен
Кадын деп адалды.
Өөн жараш кылыкту
Лобош тымык суу болды
Жараш кылыгына ээлтип
Алтайдын тууларыла эптепти.
Кадын жардак чугулчы
Кату сагышту болды
Тууларды үзе табарып
Ончозынын күүнин жандырды.
Өөн ойноп кокырлап Кадынга айтты
Кадын деген сөсө
Үй кижини адайтан
Андый атту нөкөрдү эш эдетен учурлу
Менин үйим бол деди.
Оны уккан Кадыннын
Ачынчак бойы ачынды
Чугулчы бойы чугулданды
Кара көзине кан түүлди
Каш кабагын түрүп ийди.
Оозынан көбүк чыкты
Ачу-корон кыйгырды

Ама-томо сыгырды
Агаш ташты жемире тепти
Кайа ташты үзе сокты
Жалан болгон алаканын
Жайа тудуп Өңди
Өңдоп солдоп тажыды.
Өөн үч эбирилип жер тайанды
Жер тайанып туура түшти.
Кадын Өөнгө айтты
Кем озолоп ак межеликке једиң
Оны үзе тепсе бий болзың
Сондогонубыс эмеген болзың.
Менен түрген агарым деп
Эр бойына ижензен
Маргыжалык танма деди
Өөн јөп деди маргышты
Маргыжала экү акты
Алтайдын тууларынын
Кату сөөктү бүткени
Кадын јолында турды
Јымжак сөөктү бүткени
Өөн јолы јаар бөлүңди.
Тууларга јаан буудырбай
Араай јобош јайканып
Ак межеликке Өөн суу озо јетти.
Тууларга буудактадып
Олорло согужып
Кадыннын јолы узады
Једиң болбой удады
Чөл јеринин куйузында
Бабырган тууга једиң келди.
Чөл јери јаар бөкчөйип
Ајыктап Бабырган көрүп турды.
Кадын чечеркеп айтты
Нени көрүп турын
Јымжак түктү боро аскын
Куш канатту тенек тоскын
Аң дезе аң эмес
Куш дезе куш эмес
Сан башка бүдүштү
Кайык салкын сагышту
Көргөңиңди айт деди.
Бабырган айтты
Солун неме көрбөдим
Өөн өбөгөңин једер јерине јетти
Бий јамылу болды
Кадын деген эмеген аларга

Эңчүнен сени сакып жадыры
 Капшагай өбөгөннiңле табышпай
 Чалчып-шалбып не жүрин
 Ада-Алтай жеринде
 Ак башту Алтайда
 Сеге айттырбаган туу жок
 Сеге соктырбаган таш тоолу деди.
 Кадын ачынып чугулданды
 Бабырганның бир санын үзе тепти
 Онон ары күүни кучи жок болуп
 Кунугып ыйлап акты
 Бийге жеделе оны каборто
 Тууй тееп айтты
 Алатаң эмегенинди ал
 Ажанып мени жи деди.
 Адай жобош каткырынып
 Бий уйине неме айтпады
 Сол жапына отургузып
 Жараш эптү куучындашты.
 Эрмегиле Кадынды эзелетти
 Кылыгыла Кадынга жарады
 Кату бүткен Кадыннын
 Уйе сөөгү божоды
 Жал жүреги жайнады
 Кадын жөптөнүп айтты
 Эмеген де болзом бийдин эмегени
 Эжи де болзом бийдин эжи эмей деп
 Бийди эркелеп ого кожулды
 Үргүлжиге айрылбай оныла журтады
 Опту кылыгын таптады
 Оптунын обын чачылткан учун
 Бий Кадыннын белтири Обь деп адалды.

165 таскаду. Текстти чокум, жарт эдип кычырыгар. Текстти бичип алыгар. Токтой түжеткен темдектерди тургузып салыгар.

ВОЛГА СУУ.

Бистин улу Төрөлистин түс жерлерин көп жаан да кееп
 де суулар сугарып жат же омордын ортозында күчтү Вол-
 гага тен суу жок. Ол эскирип калган срубтын алдынан ки-
 чинең кара-суучак болуп Валдай кырдаң башталып жат.
 Мөнүндий кара-суучак кайыңлардын чибилердин жегес-
 тердин ле тегенектердин ортозынан агып агаш аразында
 улай турган көлдөрдөн лө буунтылардан суунын күчин
 алып он жапынан ла сол жапынан ого кирип аккан суу-
 ларды бойына кожууп учы-учында жаан күчтү суу болуп
 тура берет. 3700 километр жерди ол бирде жалаң ла агаш-

тын аразынча бирде чөлдин ле ээн јерлер аразынча агып чөйилип јат. Бойынын јаан јолында јараш суу јүзүн-башка солынын турган климатту јүзүн-башка өзүмдү ан-кушту элбек јерлерди кечире агып јат. Онын ондый ийде-күчин онын коо јайымын учы-куйузы јок элбегин ле улуркак тымыгын көрүп албаганча билип болбозын. Озодон бери Волга суу ла онын элбек кеени керегинде көп кожондор кожондолгон.

Эң јаан орус городтор Ярославль ла Горький Казань ла Куйбышев Саратов ло Сталинград Волга суунын јараттарында төзөлгөни тегин эмес.

Волга бистин эң јаан суунын јолы. Јайгыда суунын элбек устинче јүзүн-јүүр керептер ары-бери јүзүп јадылар пассажирский пароходтор ийде-күчтү буксирлер алдынан бойы јүрер баржалар.

Олор Поволжьеде әдилип турган тракторлорды ла автомобильдерди нефтьти ле агашты ашты ла фрукталарды тусты ла балыкты тартып јадылар.

Волга суу терең де болзо је ол терең јерлерле коштой тайыс та јерлер учурайт. Онон улам Волганы јаныртып кубултар керек болгон. Ол јанынан иштер башталып калган.

Иваньково Углич ле Щербаково городтордо ийде-күчтү электростанциялар тудулган. Онон ары Волга суунын бойында да онын кожоолорында да көп јангы гидростанциялар тудулар. 1950 јылда бистин партия ла башкару Волга сууда Куйбышевский гидроузел тудар деп јаан учурлу јоп чыгарган. Куйбышевский гидроузел бүтсе јенип баалу электроэнергия бийик комду проводторло Москвага ла Уралга Поволжьенин јангы производстволорына барар. Ол ок энергия јуртхозяйствонин өштүзин күйгекти јенип салар. Электричествонын күчиле күчтү насостор Волганын суузын өрө көдүрип колхозтордын јаландарына баалу сууны јетирер.

Келер өйдө јылдан јылга кандый да күйгекке алдыртпай Заволжье бийик түжүмдү турумкай аш берип турар.

166 таскаду. Текетти чокум, јарт әдип кычырыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып, олордын учурын јартап беригер.

Энези көзин јумбай көрүп турды. Боро кийимдү солдаттар кийимктандылар олорды кечире туй алдылар. Алды јаар јыдалу мылтыктарын күнге јылтырадып чырайын соодып ичкери бастылар. Энези јаан алтап уулына јуук туруп алды. Андрей база ичкери базала Павелдин алдына бөкөйө туруп алган көрүп турды.

Коштой бас нөкөр деп Павел ачынган айасту кыйгырды.

Энези кийин жанынан жүгүргөн улустын тибиртин угуп алды Чала тунгак чочыган үнле улус кыйгырыжат

Таркагар уулдар

Власов жүгүр

Павлуха тескерле

Маанынды тапта Павел деп Весовщиков өчөмүк айтты. Бери бер мен сугуп салайын деди. Маанызын сабынан колыла тутты мааны десе ары кайра барды

Тийбе деп Павел кыйгырып ийди

Николай колын отко өртөгөн чилеп ойто тартты. Кожон токтоды. Улус токтой берди. Павелди айландыра курчай тургулап ийди. Же Павел улустын алдына чыгып келди. Кенетийин улуста бир де үн-табыш жок боло берди. Ыс-тинен төмөн жаркынду туман түжеле туй туткан чылап барды.

Маанынын алдында жирмеден көп эмес кижилер турды же олар неден де жалтанбас катуу сананган улус болды. Энези оларды көрүп жүрөгү сыстап нени де айдарга турган чылап турды...

Поручик ошон бу немени айрып салыгар деп жарт үн-ле бир бийик сынду карыган өбөгөн айтты. Колун улап мааны жаар көргүстү.

Павел жаар кичинекей сынду офицер калып келеле маанынын сабынан тудуп кыйгырды

Тапта

Колунды кедери эт деп Павел жарт кыйгырды

Мааны кызарып кейге ары-бери жайканып ойто түс тура берди Офицер туура калды. Эненин жанынча Николай жудуруктарын түүнүп алган сүрекей түргөн жүгүрүп өттү.

Ончозун тутсын деп жерди жырылдада тееп туруп карыган өбөгөн айтты

Тоолу солдаттар алды жаар басты. Олордун бирүзү мылтыктын кындагыла талайып соккону көрүндү мааны кыйындалып жыгылды боро солдаттардын ортозында жылыя берди. Эх деп санаркаган аайлуу бир кижилер унчукты

Энези десе чакпыга алдырган чылап аайы жок кыйгырды солдаттардын ортозынан Павелдин үнү угулды

Эзен болзын энем Эзен болзын кару энем

Эзен эмтир энезин ундубаган деп энезинин жүрегинде эки катап торгуланды. (М. Горький. „Эне.“)

IV. Аныланган сөстөр.

167 таскаду. Текетти бичип алала, токтой түжеткен темдектерин тургузып салыгар.

1. Бойунун адазынан фермерден Андрей практический ишке үренип алды. (Гонч.) 2. Бистин үстибисте бир беш

метр бийикте таможнянын часовой солдады базып жүрди. 3. Белешов Караколдо Ондойдон бир жүрме километр жерде уренди. 4. Ол ыраактагы туунун ары жанынан Адаган туунун ары жанынан кара булут эңтерилип чыгып турды. 5. Өрө кайда да сүреен бийик жерде аэропланнын табыжы угулып турды. 6. Ары да эмес бери де эмес өдөр арга торт жок болды. 7. Бистин лабораторияда микроскоп бар ол сырагай ла кичинек кижинин көзине көрүнбөс немени канча-канча катап жаанадып көргүзүп жат.

II. Эзе орыннын кырына отуруп алып озодо бала жүрүмү керегинде эске алынып турды. Эзеден башка олордын билезинде беш бала болгон. Олордын уйуктайган жери айылдын эр жанында тас торбоктын терезинде болгон. Устинен жабынары энезинин эски кой терезинен эткен тоны болгон. Канайда да шыкай жаткылаганда тон ончолорун жылу жаап болбойтон. Жаңыс ортозында ла жатканына уйуктаарга жылу болотон. Эзе ончозынан жаан болгон керегинде ого бир де катап ортозына жадарга келишипеген. Андый ырысты оогошторынан блаажарга болбос болгон. Онын энези түнде канча ла катап туруп балдарынын тондорун кычып отты жаанада салып туратан. Эзенин санаазына эмди де жарт кирет. Онойып кичеенип те турза балдарына кышкыда жылу конып ас болотон. Ачу корон соок айылга туш ла жерден кирип тоннын алдындагы балдарды түрүлтип ийетеп болгон.

Эзе эмди балдарын база катап көрди. Туранын ичин эбиреде аыктады. Олор бу турада жарым жылдан ажыра жаткан да болзо Эзе балдары соокко тонбозын деп эмди де санаркап туратан. Ол ада-жаштан жүректи жиген айылда ла жаткан болор деп сананып турар болды онын учун терен уйуктап болбой ойгонып турганы ол болгон.

(П. К у ч и я к.)

III. Озогы чакта бистин Алтайда тогус өзөктин бириккенинде тогус туунун колтыгында үч карындаш журтаган. Эки жаан карындаштары аркага батпас малду айылга батпас жөбжөлү болгон. Олордын эмегендеринин жаражына бастыра Алтай кайкашкан. Учунчи кичү карындажында Челмеште турганы жаңыс арык төб болгон.

Бир катап Челмеш Боодой-каанга калан төлөп барды. Каланды төлөйлө ойто жанып келетсе түн кире берди. Көрзө кааннын төблөрүн кабырган күдүчилердин одузы жатты. Акыр бого копор эртеп тура жана берер деп бойында шууйле келип конды. Төбзүн агыдала күдүчилерде олор он киж болгон кожо конды. Эртеп тура туруп келеле көрзө онын төбзи өлүп калган жатты кааннын семис төблөри оны теппеп койтыр.

(А л т а й ч ö р ч ö к т ö н.)

IV. Күски күн кыска. Апшыйак болчок туразынын жа-
нында жаантайып ары-бери базып жүрет оок-теек немелерди
ак карга бастыртпаска кичеенип жуунадып турат. Бир жер-
де туранын пазтарынан жегес чыгып түжүп калды экинчи
жерде дезе туранын толыгы чирип ойылып калтыр үчинчи
жерде туранын толыгы жемирилип барарына жууктай берди.
Жаңы болчок тура тударга керек болгон же жаңыс кижн
андый ишке канайда чыдаар.

Же канайып-канайып база бир кышты кыштап алар бол-
бойм деп стенизин малтала согуп апшыйак шүүп турды.
Же удабас обоз келер ол тушта көрөрис.

Кар түжүп суулар тонуп барганда чыккан чанактын
жолыла обоз једип келетен болды. Ак кар јерди бүркеп сал-
ганынан апшыйактын санаазы ол келетен обозто болды.
Улусты жыл ичинде ол бир ле катап көрүп олорго јолуга-
тан болгон. Анайтканда санаа-шүүлте көп болгон. Апшы-
йактын айдып турган эрмегин Актөш билип тургандый бол-
ды. Апшыйак „обоз“ деп сөсти айтканда Актөш сүүнип
чыгып кынзып туруп апшыйакка каруу сөс айдып берер-
ге турган неме чилеп сууны өрө көрүп ол өрөги турган
учуктый агып турган суунын бажынан обоз келип көрү-
нип келер деп тумчугын сууны өрө улап көргүзип тур-
ган аайлу болды.

Болчок турага јаба тудуп салган јаан кажаган аайлу
неме бар болды. Јайгыда ол амбар болуп туратан кышкыда
дезе ондо келген ямщиктер конуп туратан. Аттарына ыжык
јылү јер эдиң алар болуп апшыйак јаш јойгондорынан
чулан аайлу неме јазап турган. (*Мамин-Сибиряк. „Сту-
дённыйда кыштаганы“.*)

168 таскаду. Текетти бичип алып, токтой түжетен темдектерди тур-
гузып салыгар.

ЈАС.

- I. Алтайдын кырлары куун-күч јок
Ак жуурканын эменстен чечтилер
Азий күрен өлөңдөр алдынан
Јажыл көктөр ырысту өстилер

Кар алдынан айрылган јер
Кен көксиле тынып ийди
Канча жүзүн тындулардын
Јүректерине ырыс урулды

Кеен јастын бойы келди
Чечектер Алтайды чүмдеди
Агаң-өлөң аг-куштар
Јасты мактап кожоңдоды,

Ой кандый макалу ой
Жүрүм ичкери омок басты
Жүс жаш неме де эмес
Эки жүс керек
Ол до ас... база анча керек.

(П. К у ч и я к .)

II. 1. Оштүни женип аларга оны жакшы билип алар керек. 2. Походко баратан улус эртен тура ончозы белен болзын деп ротанын командири жарлады. 3. Төндө турган колонналу туранын жанында бир канча кижилер орудиени эптештирип тургузып турдылар. 4. Отряд жедип келген деревне жаан суунун жарадында турган. 5. Батарейанын одын капитан жакыган жер жаар көчүрүп салдыбыс. 6. Эки кижилер керешкенде экилери бурулу. 7. Үн бар болгон болзо балыгаш та кожондоп берер эди. 8. Аяс тымык күндөрдө кыйгас Кадын суу бойынын сууларын араай апарып жат. 9. Олгон бисти тиргискендий өчкөн отты камыскандый кайдан келген алып эдин. 10. Анда болзо кайкал болды атча кара кулун турды сыгынча, боро элик басты кезер оны ончозын көрүп айдары жок кайкады.

III. Тышкары ойноп турган жашоокуримнин кожоны оромго батпай туранын ичине кирип келгендий тын угулуп улуска куучындажарга да бербей турды. Улус кожонды тындап унчукпай отурдылар.

Эки-үч кирези кижилер бойлорунун шүүлтелерин айдынайын да дезе олордын куучындары кожоннын табыжына булгалала отурган улуска угулбас болды. Кожон эмеш арайлай берерде бир комсомол туруп чыгала мынайда айтты.

Озогыда бу жалаңда кожоннон болбой тын каткы да угулбайтан. Онын учун бир ле кичинекей учуралдан улам бу жалаңды Кулүмзиренер деп адаган. Эмди дезе жашоокуримнин кожоны жалаңга батпай турага кирип келеле биске куучындажарга да бербей туры. Мен бодозом бу жалаңды „Кожонду жалаң“ деп адаар керек.

Жуунда улус ол уулчактын шүүлтезин сүрекей жарадып жөптөдилер. Еремей Миронович ол уулчакты сен кем неин иштеп турун деп сураарда мен Кызылов Бөдөс школдо пионерский ишти баштап турум деди.

ТОКТОЙ ТҮЖЕТЕН ТЕМДЕКТЕР.

А. ТОКТОЙ ТҮЖЕТЕН ТЕМДЕКТЕРДИҢ УЧУРЫ.

Кажы ла кижы куучындашканда, куучын-эрмектин ичинде унди жабызадып, эмезе тынғыда айдып, токтоду (пауза) эдиپ айдып јат. Куучыннын андый көргүзилери јокко, сөстөр лө сөстөрдин бириккени куучында турушкан кижиге јарт эмес болор эди.

Бичиир тушта дезе ол көргүзилер ордына сөстөрдин ле эрмектердин ортозында ағылу темдектер тургузылып јат. Ол темдектер „токтой түжетен темдектер“ деп адалып јат.

Кызыл строка, эмезе **абзац** јаны санаа-шүүлтенин башталганын көргүзет.

Точка, суракту ла **кыйгылу** темдектер санаа-шүүлтенин учын көргүзип јат (олордын кийининде турган јаан буква дезе јаны шүүлтенин башталып турганын көргүзет).

Запятойлу точка ла **эки точка** колболу санаа-шүүлтеге кирип турган тегин санаа-шүүлтелердин божоп калганын көргүзип јат.

Запятой ло **тире** куучыннын башка-башка кичинек бөлүктөринин учын көргүзип јат.

Онон өскө, кезик токтой түжетен темдектер бистин куучын-эрмектин бөлүктөрин учуры јанынан ајарып јат.

Точка, суракту ла **кыйгылу** темдектер куучын-эрмектин табыланып айткан, суракту эмезе кыйгылу шүүлтезинин божогонын көргүзип јат.

Скобка, тире, запятой, қандый бир группа сөстөрдин алдына ла кийининде тургузылып, ол группа сөстөрди кириш сөстөргө бодоп, анылап јат. Скобкалар ол кириш сөстөрди иле, јарт анылап јат, тире дезе онон уйан анылап јат, запятой дезе онон до уйан анылап јат.

Көп точкaлар куучын-эрмектин шүүлтези јетире айдылбай, үзүлип турганын көргүзип јат.

Кавычкалар автордын сөстөрин көргүзип јат.

Эки точка алдында айткан санааны јартап јат.

Тире куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн ичинде эки бапка санаанын удурлашкан аайын көргүзүп жат, кезикте де-зе лаптузун да көргүзүп жат.

Заптай бистин куучыныска кирген сөстөрдү ле эрмектерди бойы бойынаг айрып, тоолоп айтканын бир санаага бириктирип жат.

Дефис эки сөстүн ортосунда туруп, ол сөстөрдү бир сөскө тен эдиң көргүзүп жат. Оны токтой тўжетен темдекке бодоштырарга болбос.

Б. ТОКТОЙ ТЎЖЕТЕН ТЕМДЕКТЕР КЕРЕГИНДЕ ТӨС ЭЭЖИЛЕР.

I. Точка.

Точка табылу ла якылта аайлу эрмектердин учунда тургузылып жат.

Алтайда тўн серўўн болуп жат. Тегери көк. Жылдыстар жалтыражып жат. Школго оройтыбай кел.

II. Суракту темдек.

Суракту темдек суракту эрмектердин учунда тургузылып жат.

„Сен мында качанман бери жадып жадын?“ — деп, учу-учунда мен ошон сурадым.

III. Кыйгылу темдек.

1. Кыйгылу темдек кыйгылу эрмектин учунда тургузылып жат.

Сенин келгениңди бис уткуп жадыбыс!

2. Кыйгылу темдек кыйгылу үнле айдылып турган жакарулу эмезе комудалду эрмектердин учунда да тургузылып жат.

Кенетийин кыйгы угула берди: „Сакып алыгар, нөкөрдөр!—Сакып алыгар!“

3. Кыйгылу темдек, кыйгылу үнле айдылар кычыру сөстөрдүн, кыйгылулардын ла эрмектин бажында турган **je** **ле** **жок** деген сөстөрдүн кийининде тургузылып жат.

Ада! Ада! Бистин шўўн өлгөн кижини экелди. (II.)

Жок! Мен качан да кўйўнбедим. (II.)

Je! Капшагай шыйдынаар.

IV. Көп точкалар.

1. Санаазын учына жетирбей, жүрөкөң, эрмегин үзүктөн айтканда, көп точкалар тургузылып жат.

„Айалга некеп жат... мен слерден жүре берер учурлу,— деп, Дубровский учында айдып ийди.—Слер, байла, уда-бас билип аларызар... *Je айрылыжар алдында, слерле куучындажайын.*“ (II.)

2. Цитата бастыразы эмес айдылза, онын кийининде база көп точкалар тургузылып жат.

„Чүмдү эрмектерди астадар керек—деп, Ленин айт-кан.—Тегин күйнүн керектерин көптөдөр...“

V. Запятой.

Запятой мындый учуралдарда тургузылып жат:

1. Бириктирер колбочылар жок укташ члендер бойы бойынан запятойло айрылып жат.

Туман өткүрө жалаңдар, одорлор, үүрлү мал көрү-нүп турды.

Табыжы жаан, куу чырайлу, күйтү уулчаң болгон.

2. Колбочылу укташ члендерди бойы бойынан запятой-ло айрып жат:

а) *Да* деген колбочылу:

Колхозтын кыраларында да, жалаңдарында да иштеп турган улустын табыжы күйлөп турды.

б) *Je* деген колбочылу:

Мөштин тобоголоры сүрөөн көп түйшкөн, je терилбей артып калды. Күндөр айас турды, je соок болды.

3. Кыйгылу үнле айдылар эрмектин бажында турган кычырудан башка, кычырулардын кийининде запятой тургузылып жат.

Сен, Лажанка, качан үренип барарын? Бүгүн, нө-көрлөр, Авиациянын күйнү!..

4. Эрмек ичинде тиреле база скобкала аңыланбай тур-ган кириш сөстөрдү эмесе кириш эрмектерди запятойло айрып жат.

Татьянанын письмозын мен, алаңзу жокко, көчүрия салар учурлу. (II.)

Калиныч, оны мен кийининде уктым, баринле кожо күйнүн сайын аңдап жүрөтөн. (Т.)

5. Кыйгылу үнле айдылар кыйгылулардан башка, кый-гылуларды запятойло айрып жат.

Ой, кайдар барадыгар!

6. Жөпсинбегенин көргүзөтөн *жок* ло жаратканын көргү-зөтөн *э-э* деген сөстөрдү запятойло айрып жат.

— *Слер бош жок по?—Э-э, жүзүн-жүйр керектерди унду-баска, бичикке бичип жадыбыс.* (Г.)

Жок, ол уулды зооветтехникумга ийер керек.

7. Эки жанынан тиреле ол эмесе скобкаларла аңылаба-ган болзо, ол тушта аңыланган жөмөлтөлөрдү запятойло бөлүп жат.

Митя, журме сегис жашту жийт, комнатага кирди. Бис, жийттер, жүрүмди сүйп жадыбыс.

8. Аныланган ылганачыларды запятойло айрып жат. *Эзендежип турала, Павел онын колын тын тутты. Онын ады, карды сезип, араай мантап браадат. (П.)*

9. Алдында турган обстоятельстводорды жартап турган аныланган обстоятельстводорды запятойло айрып жат.

Бистен ыраак эмес, эки километр кирелү жерде, Хун-зак деп аул болды (Л.Т.).

10. **Башка, өскө** деген сөстү аныланган сөстөрдү запятойло бөлүп жат.

Горно-Алтайскта, үредүчилердин институтунан башка, научно-исследовательский институт ачылды.

11. Табышканду колболу эрмектерге кирген тегин эрмектерди запятойло айрып жат.

Күн аяс болды, салжын араай эзинделди.

Бирде күн көрүнө берет, бирде ойто жааш жаай берет.

12. Кош эрмектер төс учурду эрмектен запятойло айрылып жат.

Коменданттын туразына жедип келеримде, бозом кир берди.

VI. Запятойлу точка.

Запятойлу точка мындай учуралда тургузылып жат: кениткен укташ члендердин ичинде запятой бар болзо, ондый кениткен укташ члендер бойы бойынан запятойлу точкала бөлүнүп жат.

Жолды кар тургуза ла бйркеп салды; борорып калган карануй өткйре, жалбактап тйжйп турган кар өткйре, жалаңла барып турган жол көрйнбей калды.

Алтайдын тайгаларында кандый ла ан бар: кичинек башту, узун кулакту, тосток көстй, чичке узун мойынду, калып мантап жадар элик; каскак кайага жүрйп; кайа-ташка тееп отоп жүретен теке; оок аңдардын жүрегин алып, жаантайын ач, темзинип жүрер бйрй онож до өскөзи.

VII. Эки точка.

Бириктиречи сөс укташ члендердин алдында турган болзо, онын кийининде эки точка тургузылып жат.

Кенетийин ончозы кубула берди; тежеринин дни де, агаштын табыжы да.

Производствонун бастыра средствозы ла орудиези: фабриктар ле заводтор, станоктор ло машиналар—иш-кйчиле жаткандардын мензингени болуп жат.

А ж а р у. Эрмектин ичинде бириктиречи сөстөрдүн кийининде тоолот айткан сөстөр, оларды ээчий десе эрмектин арткан члендери турза, ондый эрмекте тоолот айткан сөстөр эки жапынаг тиреле бөлүнүп жат.

1. *Летчиктердин экилери—пилот то, бортмеханик те—бойын жакшы билинип турды.*

2. Колбочызы жок башбилдирткендү колболу эрмекте шылтакту кош эрмектердин алдында эки точка тургузылып жат.

Бисте, жайгы изү бйдө, аттарды түнге күдүдөргө жаланга айдап жат: түйшө чымылдар ла көгөндөр ологор амыр бербес эди. (Т.)

3. Автордын сөстөрүнүн кийининде турган чике куучыннын алдында эки точка тургузып жат.

Балыгаш ого жүзүп келеле, сурады: „Сеге, өбдөгөн, не керек?“ (П.)

Үрөнчиктер үредүчиден сурадылар: „Эртен бис эскурсияга барарыс па?“

VIII. Тире.

Тире мындый учуралда тургузылып жат:

I. Айдылачы болушчы глагол жок, төс кубулткышта турган адалгышла айдылза, баштачызынын ла айдылачынын ортозында тире тургузылып жат.

Ленинград—революциянын кабайы.

Сталинград—город-герой.

Ажару. Баштачызы жүзүннүн солумазыла айдылза, тире тургузылбай жат. Ол үредүчи. Мен жетинчи класстын үрөнчиги.

II. Укташ члендердин кийининде бириктиречи сөстөр бар болгондо, олардын кийининде тире тургузылып жат.

Санжыкан да, каргалар да, кучыйактар да—ончолоры куштар. Египетте, Индияда, Месопотамияда, Кятайда—жебрен бйдөн ала кижжи кайда ла коол жаап туратан.

III. Автордын сөстөри чике куучыннын ортозында ол эмезе чике куучыннын кийининде турганда, тире тургузылып жат. *деп* деген сөстүн кийининде запятой тургузылып жат.

„Је, эмди бис айылга једин келдибис!“—деп, Петя кыйгырды.

IV. Ойин, јерин, тоозын көргүзип турган эки сөстүн ортозында база тире тургузылып жат: ондый учуралда тире мынан ала богот јетире болгонун көргүзип жат.

Јуунга бир 50—60 кирези улус јулды. Москва—Хабаровск.

IX. Скобкалар.

Скобкалар мындый учуралда тургузылып жат.

Бичип турган кижжи кандый бир санааны јартап кычырган кижинин ажарузын токтоттырбай турганда, јөмөлтөнн,

кириш сөстөрдү ле кириш эрмектерди скобкаларга бөлүп жат.

Лажнай кўдўчиде (ол байлардын койлорын кабырып жүрди) кенетийин койлоры коро дылып турды.

Х. Кавычкалар.

Кавычкалар мындый учуралда тургузылып жат.

1. Чике куучынды кавычкаларга алып жат.

*„Бастыра ороондордын ишмекчи улузы эзендик бол-
зын!“—деп, Павел кыйгырып ийди. (М. Г.)*

2. Автор бойынын куучынына өскө кижинин сөстөрүн эмезе бүткүл эрмектерин кийдиргенде, ондый сөстөр лө эрмектер кавычкага алынып жат. Онон өскө, шоодып, чоло-лоп, өчөп айткан сөстөр база ок эки жанынан кавычкага алынып жат.

Озогы алтай улус „кирдин алдында кижинин ырызы жүрүп жат, оны жунарга жарабас“ дейсетен. Ле Эзе ол до „ырыстарды“ артыспай жүнүп салды. (П. Куч.)

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Стр.

Алтай литературный тил керегинде текши сведениелер . . .	3
Алтай литературный тилдин сөзлигинин составы	4

ЭРМЕК КЕРЕГИНДЕ ТЕКШИ СВЕДЕНИЕЛЕР

1 §. Эрмек	8
2 §. Табылу суракту ла кыйгылу эрмектер	11
3 §. Эрмекте сөстөрдүн колболыжары	12

1. ТЕГИН ЭРМЕКТИНГ СИНТАКСИЗИ

Эрмектин төс члендеринин айдылары

4 §. Баштачынын айдылары	16
5 §. Тегин айдылачы	18
6 §. Тегин айдылачы залоггордын кебериле айдылары	19
7 §. Колболу айдылачы	20
8 §. Адылу кошмоқту айдылачы	21
9 §. Кошмоқту айдылачыда тире тургузары	23
10 §. Баштачы ла айдылачынын јөпсиябес ағылу учуралдары	24

Эрмектин эчени члендери

11 §. Дополнение	25
12 §. Чике ле косвенный дополнениелер	27
13 §. Определение	31
14 §. Јөмбөтө (приложение)	33
15 §. Обстоятельство	35
16 §. Јерин көргүзип турган обстоятельство	35
17 §. Ойин көргүзип турган обстоятельство	36
18 §. Шылтагын көргүзип турган обстоятельство	36
19 §. Амадузын көргүзип турган обстоятельство	37
20 §. Действиенин өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельство	37
21 §. Синтаксический колбуунын кеберлери	39
22 §. Тегин эрмектинг ичинде сөстөрдүн турар аайы	43

Тегин эрмектинг бүдүми

23 §. Толо эмес эрмек	45
24 §. Јүзүндү эрмектер	48
25 §. Адалганду эрмектер	48

Укташ члендү эрмектер

26 §.	Эрмектин укташ члендери	50
27 §.	Укташ члендердинг ортозында колбочылар туары	53
28 §.	Эрмектин укташ члендерининг ортозында токтой түжетөн темдектер	55
29 §.	Укташ ла укташ эмес определениелер	57
30 §.	Укташ члендү эрмектерде бириктиречи сөстөр	59
31 §.	Бириктиречи сөстү эрмектерде токтой түжетен темдектер	59

Куучын-эрмекте грамматика јанынан колбошпогон сөстөр

32 §.	Кычыру сөстөр	62
33 §.	Кычыру сөстөрдө токтой түжетен темдектер	63
34 §.	Кириш сөстөр лә эрмектер	65
35 §.	Ә-ә ле јок деген сөстөр эрмектин бажында ла учында	66
36 §.	Эрмекте кыйгылулар	67

II. КОЛБОЛУ ЭРМЕКТИН СИНТАКСИЗИ

37 §.	Колболу эрмек керегинде текши сведениелер	69
-------	---	----

Колболу табышканду эрмектер

38 §.	Колбочызы јок табышканду колболу эрмектер	71
39 §.	Колбочызы јок табышканду колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер	72
40 §.	Колбочылу колболу табышканду эрмектер	74
41 §.	Колбочылу табышканду колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер	75
42 §.	Башбилдирткендү колболу эрмектер	76
43 §.	Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер	77
44 §.	Кош эрмектердинг бүдүмдери	77
45 §.	Кошкон кош эрмек	78
46 §.	Обстоятельственный кош эрмектер	78
47 §.	Ойин көргүзетен кош эрмек	78
48 §.	Амадулу кош эрмек	81
49 §.	Шылтакту кош эрмек	81
50 §.	Лапту кош эрмек	82
51 §.	Молјулу кош эрмек	82
52 §.	Јөсеннер кош эрмек	83
53 §.	Действиенниг эдилип турган аайын көргүзип турган кош эрмек	84
54 §.	Колбочызы јок башбилдирткендү колболу эрмектер	87
55 §.	Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер	87
56 §.	Эрмектин аңылу эченги члендери	91
57 §.	Аңыланган јөмөлтөлөр	91
58 §.	Колбочылар ажыра кожулган јөмөлтөлөр	92
59 §.	Колбочылар ажыра кожулган јөмөлтөлөрдө токтой түжетен темдектер	93
60 §.	Обстоятельстволордын аңыланганы. Аңылавган эренгис кеберлүлөр	93
61 §.	Кубулбастарла, адалгыштарла айдылган обстоятельство- лордын аңыланганы	94

62 §.	Онон башка, ёскё деген улантылу дополнениелердин аныланганы	95
63 §.	Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер	96
64 §.	Укташ кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмекте токтой түжетен темдектер	97

Чике ле косвенный куучын-эрмектер

65 §.	Чике ле косвенный куучын керегинде айтканы	98
66 §.	Чике куучында токтой түжетен темдектер	99
67 §.	Чике куучынды косвенный куучынга көчүрери	102
	Токтой түжетен темдектер тургузарына катап көрөр керектү таскадулар	104

Кожулталары.

Токтой түжетен темдектер

А.	Токтой түжетен темдектердин учуры	116
Б.	Токтой түжетен темдектер керегинде төс ээжилер	117

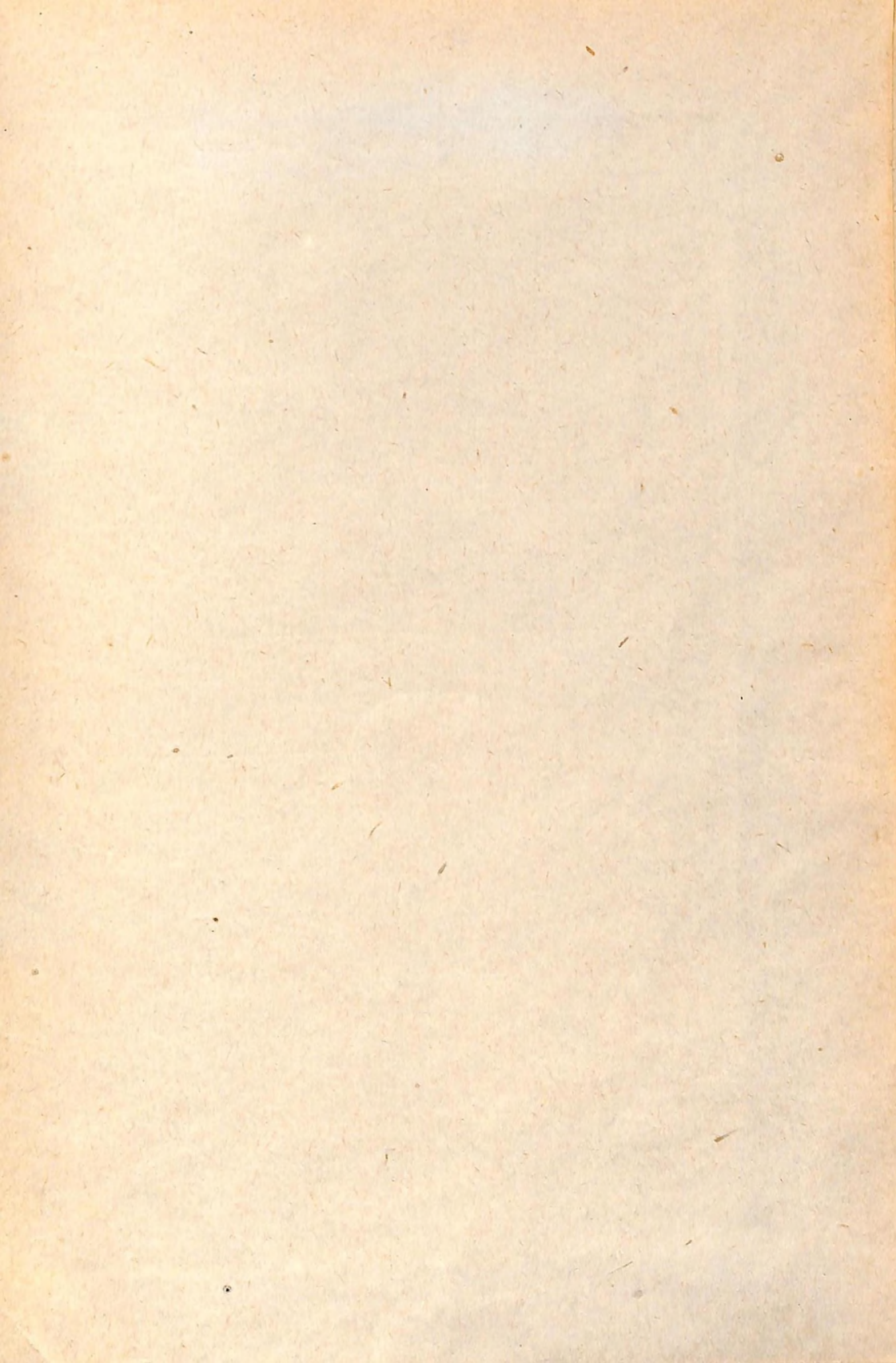
Редактор В. ТОЗЫЯКОВА.

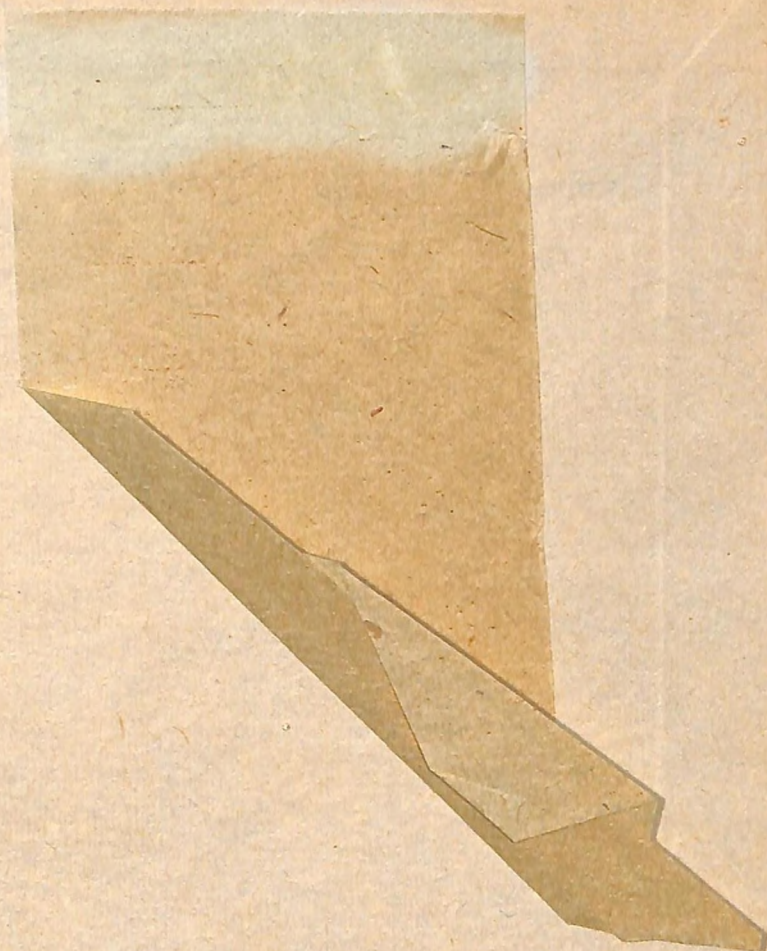
Техн. редактор С. Суразаков.

Корректор С. Сабашкина.

АН 21910. Сдано в набор 19/VIII-52 г. Подписано к печати 16/X-52 г.
Объем 7,75 п. л. Уч. изд. л. 8. Тираж 2000. Заказ № 1313.
Цена 2 руб. 60 коп.

г. Горно-Алтайск, типография облисполкома.

Базга 2 са т. 60 акча
Цена 2 руб. 60 коп.
По прейс уранту 1952 г.

ГРАММАТИКА
алтайского языка
II часть

на алтайском языке